

Türkiye’de Kapitalist Gelişme ve Yurttaşlık

Dr. İlker Kılıç*

ÖZET Türkiye Cumhuriyeti’nin inşa sürecini burjuva devrimleri bağlamında inceleyen çalışma, yurttaşlık kurumunun temel belirlenimlerinin bu tarihsel arka planda biçimlendiğini ileri sürüyor. Türkiye’de yaşanan burjuva devrimi, Amerikan, İngiliz ya da Fransız örneklerinin sergilediği gibi klasik burjuva devrimlerden biri değil. Türkiye’deki burjuva devrimi tipik örneğini Alman tarihinde bulabileceğimiz “tepeden devrim” kategorisi içerisinde değerlendirilmelidir. Türkiye’deki yurttaşlık da böyle bir devrimin izlerini taşımaktadır.

ANAHTAR KELİMELELER Kapitalizm, Tepeden Devrim, Burjuva Devrimleri, Yurttaşlık, Bireylik.

ABSTRACT This article analyses the construction period of the Turkish Republic in terms of the bourgeois revolutions and argues that the fundamental determinants of citizenship as an institution were shaped in relation with this background. The bourgeois revolution experienced in Turkey is not akin to the classical bourgeois revolutions exemplified by the American, English, or French revolutions. The Turkish bourgeois revolution should be considered within the category of “revolution from above” that can best be seen in the case of Germany. The concept of citizenship in Turkey bears the footprints of such type of revolution.

KEYWORDS Capitalism, Revolution from Above, Bourgeois Revolutions, Citizenship, Individuality.

GİRİŞ

Türkiye’nin tarihinde bir Fransız Devrimi bulma çabaları yaygın bir eğilim sergiliyor. Fransız Devrimiyle simgelenen burjuva devrimlerinin ortak özelliği kapitalizm öncesi yapıların tasfiye edilerek burjuva toplumun ve bu toplumsal yapıya uygun devletin kurulmasını sağlamak biçiminde özetlenebilir. Şu görevlerin burjuva devrimlerinin esas boyutlarını oluşturduğu görülür: Kapitalizm-öncesinin mutlakiyetçi, despotik devlet aygıtını parçalayarak burjuva demokrasininin temellerini atmak, tarımda kapitalizm öncesi ilişkileri kırmak, modern proletaryanın temellerini oluşturmak, belirli bir coğrafi alanda yaşayan toplulukları ulusal bir devlet çerçevesinde birleştirmek ve/veya ulusal bağımsızlığı kazanmak.¹ Ancak modernleşme sürecine daha sonra giren toplumların asıl örneklerine uygun modelde bir burjuva devrimi gerçekleştirmesi mümkün görünmüyor. Bunun sebepleri kapitalist üretim ilişkilerinin dünya üzerinde yaygınlaşmasının daha sonra modernleşen ülkelerin ekonomik ve toplumsal biçimlerinde yarattığı etkide bir diğer deyişle kapitalizmin “eşitsiz ve bileşik” gelişme yasasında aranmalıdır. Troçki, tarihsel geliş-

* Çankaya Üniversitesi Hukuk Fakültesi İdare ve İdari Yargılama Hukuku Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi

1. Sungur Savran, *Türkiye’de Sınıf Mücadeleleri*, C.I., İstanbul, Kardelen Yayınevi, 1992, s.34.

min en temel ilkesinin eşitsizlik olduğunu, geri kalmış ülkelerde bu ilkenin kendisini daha keskin ve karışık biçimde açığa vurduğunu belirtmekte, bileşik gelişmeden anladığını ise, değişik aşamaların, eski ve modern yapıların birlikte ve karmaşık biçimde varoluşu olarak ifade etmektedir.² Bu gelişme yarasını düşünsel yapılar bakımından ele aldığımızda şunları söylemek mümkün görünüyor: Geri kalmış ülkelerde kültürün, ekonominin, toplumsal çatışmalarının kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesine uygun ideolojileri yaratamadığı durumda modernleştiriciler bu ideolojileri ithal edeceklerdir, toplumsal koşulların ithal edilemeyeceğini unutarak.

Kurtuluş Savaşı ve sonrasındaki gelişmeleri açıklamak için Fransız Devrimi'ni referans göstermek çoğu araştırmacı tarafından paylaşılan bir yöntem olduğu gibi Kemalizm eleştirmenleri de Jakobenizm tartışmalarıyla benzer bir yaklaşım geliştirmişlerdir. Kemalist kadroların da bu yöndeki retoriği, sözü edilen eğilimin yaygınlaşmasında pay sahibidir. Mahmut Esat Bozkurt da 1921 Anayasası'nı şu sözlerle değerlendirir: "...temel yasa (ya da anayasacılık) önemini, Avrupa'nın Burjuva Devriminden almıştır, Türkiye'de de uygulanmasına çalışılan bu yasanın tarihi kökleri Avrupa'dadır. Dolayısıyla varlık nedeni (raison d'être) Avrupa'daki Burjuva Devrimiyle ve burjuvazinin ekonomik ve sosyal durumuyla açıklanabilir. Ne var ki, bizim durumumuzda, ekonomik çıkarları 'burjuva' sıfatıyla tanımlanabilecek ya da halk ile soylular arasında bir sosyal sınıf olarak durduğu farkedilebilen bir sınıf mevcut değildi. Gerçekte soyluluk yoktu. Türkiye'de yalnızca halk ve saray vardı.³ Feroz Ahmad, tarih anlayışı açısından Kemalistlerin çizgisel bir Avrupa tarihi, özellikle Fransız tarihi fikrine sahip olduklarını belirtir: "...inisiyatif ele geçirecek bir burjuvazi olmadığı için, kendilerini bütün sınıflardan özerk bir yurtseverler grubu olarak gören Kemalistler 1914-1918 Savaşı sırasında İttihatçıların başlattıkları ... burjuva devrimini vekaleten gerçekleştirme görevini üstlendiler. Gelişmiş sınıf yapısı olmayan bir toplumda kendilerini halkın önderleri, devrimci Fransa'nın Third Estate'ine yakın bir kategori olarak gördüler."⁴

2. Lev, Troçki, *Rus Devriminin Tarihi I, Şubat Devrimi: Çarlığın Devrilmesi*, çev. Bülent Tanatar, İstanbul, Yazın Yayınları, 1998, ss.15-16.

3. Hakimiyet-i Milliye'nin 15 Kasım 1921 günlü sayısından aktaran Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, çev. Fatmagül Berktaş, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1996. s.165. Zürcher, Jöntürkler ve Kemalistler için Fransız Devrimi'nin ilham verici bir örnek olmasına karşın ihtilal kavramına uzak durduklarını dile getirir. Bkz. Erik Jan Zürcher, "Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, C.2, der. Tanıl Bora-Murat Gültekingil, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, ss.44-55.

4. Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, çev. Yavuz Alogan, 2. Baskı, İstanbul, Kaynak Yayınları, s.98-9. "Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması büyük bir imkandı; artık Türkler kendilerini yeniden keşfetmekte ve bir çöküş durumunu yansıtan geçmişi ortadan kaldırarak yeni bir başlangıç yapmakta özgürdüler. Bu tutum aynı zamanda Fransız Devrimci geleneğinin ve pozitivistimin son Osmanlı İmparatorluğu'nun radikal düşüncesi üzerinde yarattığı etkinin devamıydı. Devrimci ve Jakoben

Fransız Devrimi sırasında burjuva, işçi ve köylü sınıflarının çıkarlarının temsili ifadesi olan eşitlik, özgürlük ve kardeşlik sloganları aynı zamanda burjuva toplumunu ve klasik insan hakları kataloğunu da vazedyordu. Geç modernleşen toplumlarda eşitlik, özgürlük, kardeşlik ve milliyetçilik söylemlerinin anlam bakımından aslıyla aynılık gösteremeyeceği ortadadır. Fransa'da bile bunlar Devrim dönemindeki anlamlarını uzun süre koruyamayacaktır. Eşitlik ve özgürlük söylemleriyle biçimlenen insan hakları ideali devrim döneminde tüm canlılığını korumasına karşın, siyaset ve ekonominin gereklerince yeniden biçimlendirilir. Wallerstein, 1848 sonrası için 1917'ye değin reform programındaki "oy pusulası yoluyla siyasi katılım", "devletin denetimsiz piyasa ilişkilerinin yarattığı kutuplaştırıcı sonuçları azaltmak için müdahale etmesi" ve "sınıf ötesi birleştirici ulusal bağlılık"ın liberal devletin dayanağını, hatta aslında tanımını oluşturduğunu ifade eder.⁵ 1830'dan sonra liberaller ile sosyalistler arasında açık bir ayrım ortaya çıkmaya başlar ve bu ayrım 1848'de derinleşir. Bu tarih de liberaller ile muhafazakarların uzlaşmasının başlangıcıdır. Liberal düşüncenin önemli bir ögesi olarak insan hakları retoriği bu tarihlerde ağırlığını yitirmeye başlar.⁶ Sözü edilen tarihler aynı zamanda burjuva devrimlerinde niteliksel bir değişimi de ifade eder.

TEPEDEN DEVRİM

Burjuva devrimleri için genellikle iki evre tespit edilebilir: 1848 tarihli başarısız Alman Devrimi'nin ayırdığı iki evrenin ilkinde İngiliz Devrimi, ulusal bağımsızlık yönü ağır basan Amerikan Devrimi ve Fransız Devrimi. İlk evrenin özelliği, devrimin geniş halk kitlelerini seferber etmesi, güçlü kitle ayaklanmalarına yaslanmasıdır.⁷ Barrington Moore, bu burjuva demokratik devrimler sürecinde yaratılan özgürlüklerin liberal bir toplumun ayırıcı niteliğini yansıttığını belirtir.⁸ Eski devletin beka kaygısıyla kendi yapısına dönük radikal tedbirlerin alınması gereğini hissetmesiyle birlikte, burjuva devrim-

gelenek, hem İttihatçılar hem de Kemalistler için bir esin kaynağı oldu. 'Kardeşlik'in yerine 'adalet'i geçirerek 1789'un düsturunu benimsemeleri ve 1912-1913 Balkan Savaşı sırasında Ulusal Savunma ve Kamu Selamet Komiteleri kurmaları bir rastlantı değildi.' A.g.e., ss.96-97.

5. Immanuel Wallerstein, *Bildiğimiz Dünyanın Sonu, Yirmi Birinci Yüzyıl İçin Sosyal Bilim*, çev. Tuncay Birkan, İstanbul, Metis Yayınları, 2000, s.17.
6. Bkz. Immanuel Wallerstein *Liberalizmden Sonra*, çev. E. Öz, İstanbul, Metis Yayınları, 1998, ss.88-90.
7. Savran, *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri C.I*, s.35.
8. Barrington Moore, JR, *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri, Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü*, çev. Şirin Tekeli-Alâeddin Şenel, 2. Baskı, Ankara, İmge Yayınevi, 2003, ss.497-498.

lerinin niteliğinde değişimi de beraberinde getiren ikinci evrenin açıldığı tespit edilebilir: Tepeden burjuva devrimleri evresi.⁹ Mooers, tepeden devrimleri taşıyan toplumsal güçlerin çoğu zaman kuşaklar boyunca kapitalizmin sızmasına direnmiş toplumsal güçlerle aynılığını vurgulamaktadır.¹⁰ Burada reformların başlıca aktörleri arasında yönetim aygıtında yer alan kesimler bulunmaktadır. Bismarkçılığın Marx ve Engels tarafından birçok farklılıklara rağmen Bonapartizme benzetilmesi bu nedenledir. Troçki'nin belirttiği gibi mülk sahibi sınıflar ile proleteryanın çelişkilerinden Bonapartist tarzda yararlanan Bismark, burjuvazi ve junkerler arasındaki karşıtlıktan da yararlanarak asker-polis aygıtını ulusun üzerinde inşa etti¹¹ ve böylece devletin bu sınıflardan özerkliğini arttırarak siyasal programını yürüttü.¹²

Bu evrenin bir diğer özelliği, kapitalizm öncesi toplumsal yapı ve ilişkilerin tasfiyesinin, çalışan kitlelerin bağımsız inisiyatifi dışında gerçekleştirilmesiydi. 1789 Fransız Devrimi'nin güçlü bir burjuvazi yaratmasına karşın, Alman deneyimi devlet iktidarını kendisi için ele geçirme niyetinden yoksun, parlamenter demokrasiye ve liberal kapitalizme açıkça düşmanlık besleyen “sanayi” öncesi seçkinlerle uzlaşmaya yatkın, görünüşte zayıf bir burjuvazi yaratmıştı.¹³ 1848'in Alman liberallerinin amaçları da, normalde İngiliz deneyimine dayalı “liberal-kapitalist” siyasal modele uyarlı olandan tamamen farklı bir düzleme aittir.¹⁴ Bu tarihten sonra gelişecek tepeden devrim eski düzenin hakim sınıflarıyla yükselen burjuvazi arasında bir uzlaşmaya dayanır.¹⁵ Ondokuzuncu yüzyıl ile yirminci yüzyıl başı Almanyası'nda bu durum “demir ile çavdarın evliliği” olarak tarif edilmiştir. Marx, Alman burjuvazisinin gelişimini şöyle özetler:

Alman burjuvazisi, o denli korkakça ve yavaşça gelişmişti ki, feodalizm ve mutlakiyeti tehdit eder duruma geldiği anda, kendisinin de proletarya ile, çıkarları ve düşünceleri proletaryanıninkine yakın tüm kentli kesimler tarafından tehdit edilmekte olduğunu gördü. Ve yalnızca arkasında bir sınıfın değil, önünde de tüm Avrupa'nın düşmanca tertiplenmiş olduğunu gördü. Prusya burjuvazisi, 1789

9. Savran, *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri C.I*, s.34.

10. Colin Mooers, *Burjuva Avrupa'nın Kuruluşu*, çev. Bahadır Sina Şener, Ankara, Dost Kitabevi, 1997, s.217.

11. Leon Troçki, *Faşizme Karşı Mücadele*, çev. Orhan Dilber-Orhan Koçak, İstanbul, Köz Yayınları, 1977, s.350.

12. Engels, Prusya'da hükümet etme yetkisini elde bulunduran ordu subayları ve devlet memurları kastına ilişkin olarak şunları belirtmektedir: “*Toplumun dışında ve sözde üstünde bir konum işgal eder görünen bu kastın bağımsızlığı, devlete, toplumun karşısında bir bağımsızlık görünümünü vermektedir.*” Friedrich Engels, *Konut Sorunu*, çev. Güneş Özdural, 2. baskı, Ankara, Sol Yayınları, 1999, s.71-72.

13. Mooers, *Burjuva Avrupa'nın Kuruluşu*, s.126.

14. A.g.e. s.172.

15. Savran, *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri C.1*, s.36.

Fransız burjuvazisi gibi, eski toplumun, monarşinin ve soyluluğun temsilcileri karşısında modern toplumun tümünü temsil eden sınıf değildi.¹⁶

Nicos Poulantzas, Alman devriminin özellikle geç bir devrim olduğuna ve burjuvazinin hegemonik önderliğinde yapılmadığına dikkat çeker:

Daha o zaman oluşmuş olan proletaryanın korkusu nedeniyle devrim, Bismark tarafından “tepeden” ve burjuvazinin Prusyalı büyük toprak sahipleriyle özel bir ittifakı yoluyla başarıldı. Bu toprak sahipleri, ittifak içinde uzun süre etkin bir siyasal ağırlığı korumuşlardır.

Bu sürece yalnız devlet aygıtının ve kurumların özgül şekilleri ve bunların içinde devletin feodal tarzının dikkate değer bir süreklilik gösterdiği şekiller değil, Almanya'nın “ulusal birliğinin” sağlanmasındaki gecikme ve eşitsizlik de damgasını vurmuştur. Ulusal birlik demek, burjuva demokratik devrimi çerçevesinde, bir toplumsal formasyonun “iktisadi birliği” demektir; üstelik, bu iktisadi birlik, ulusal olma sıfatıyla bir dizi siyasal veri –burjuva devlet biçimi- ve ideolojik veri –burjuva siyasal ideolojisi- tarafından da belirlenir. Bütün bunlar Almanya'da büyük ölçüde eksikti.¹⁷

1789'da yaşanan Fransız Devrimi ve 1848'de Avrupa'nın hemen tümünde yaşanan ayaklanmalardan sonra burjuva sınıfının işçi sınıfı ve köylüleri seferber edip kitle hareketi yaratarak ulusal birliği sağlaması, ya da ulusal birlik ile beraber burjuva devriminin kitle hareketine yaslanarak beraber yürümesi olanaklı değildir.¹⁸ 19. yüzyılda Almanya ve İtalya benzer örnekler oluşturmaktadır. Almanya'da Bismark yönetiminde İtalya'da ise daha geniş bir zaman dilimine yayılarak tamamlanan süreçte kitlelerin büyük ölçüde dışlandığı kapitalizme geçiş biçimi Gramsci tarafından tepeden devrim anlamını taşıyan “pasif devrim”, “devrimsiz devrim” ya da “terörsüz devrim” olarak adlandırılmıştır.¹⁹

Ellen Kay Trimberger, Gramsci'nin devrim kuramına yabancı olduğunu itiraf etse de Japonya, Türkiye, Mısır ve Peru deneyimlerinden yola çıkarak teorize ettiği tepeden

16. Karl Marx, “Burjuvazi ve Karşı Devrim”, *Marx-Engels Seçme Yapıtlar*, C. I, çev. Kenan Somer, Ankara, Sol Yayınları., 1977, ss.172-173.

17. Nicos Poulantzas, *Faşizm ve Diktatörlük*, çev. Ahmet İnel, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s.39. “Almanya yukarıdan burjuva devriminin klasik örneğini teşkil etmektedir. Almanya'da eski aristokratik düzeni alaşağı etmek için küçük üreticiler ile burjuva güçleri arasında bir koalisyon oluşturulamadı. “Eşitsiz ve birleşik gelişmenin” etkileri, sanayi burjuvazisi ile küçük üreticiler arasında hatırı sayılır düzeyde bir toplumsal farklılaşma yaratmıştı. Bunun sonucu olarak burjuvazinin aşağıdan devrimden duyduğu korku, mutlakçılığa karşı devrimci maceralara girişme arzusunu galebe çalmıştır.” Mooers, *Burjuva Avrupa'nın Kuruluşu*, s.216.

18. Wallerstein'a göre, burada asıl can alıcı önem taşıyan şey, “1848'den sonra liberallerin asıl kaygılarının Ancien Régime'e karşı savlar geliştirmekten çıkmış olduğunu anlamaktır. Asıl kaygıları, daha çok, siyasi yelpazenin diğer ucuna yerleşmeye başladı: Artan demokrasi talebine nasıl karşı durulacağıydı asıl kaygıları.” Wallerstein, *Bildiğimiz Dünyanın Sonu*, s.103.

19. Bismark'ın tepeden devrimi ile İtalya'daki burjuva devrimini “pasif devrim” olarak niteleyen Gramsci'nin ikisi arasındaki benzerliğe ilişkin görüşlerine karşın Nicos Poulantzas bu ikisini “tamamen farklı” bulmaktadır. Bkz. Poulantzas, *Faşizm ve Diktatörlük*, s.46.

inme devrimlerin karakteristik özelliklerini sıralar. Ona göre bu tip devrimlerde; siyasi gücün kanun dışı ele geçirilmesi ile iktisadi, toplumsal ve siyasi değişimin başlatılması, eski rejimin bazı en üst düzey askeri ve çoğu sivil bürokratların örgütlenmesiyle ve önderliğinde gerçekleşir. Bu süreçte kitlesel katılım ya çok azdır ya da hiç yoktur. İktidarın ele geçirilmesi ve değişimin başlatılması az seviyede olmakla birlikte şiddeti, cezalandırmayı, göçü ve karşı devrimi beraberinde getirir. Değişimin başlatılması, pragmatik ve muvazeneli bir tarzda ve radikal ideolojiye çok az başvurularak gerçekleştirilir. Devrime önderlik eden askeri bürokratlar –ihtilalde olduğunun aksine- aristokrasinin veya üst sınıfın iktisadi ve siyasi tabanını yıkarlar.²⁰

TÜRKİYE’DE TEPEDEN DEVRİM VE YURTTAŞLIK

Türk Devrimi’nin Fransız Devrimi’nin bir devamı olamamasının ya da devrim retoriğinin toplumsal koşullarla çatışma yaratmadan aktarılamamasının nedenleri bizatihi kapitalist gelişme ve devrimin niteliğinde bulunmaktadır. Türk yazınında Fransa tarihinin ayrıcalıklı yeri, siyasal eylemin ve ideolojinin maddi koşullardan ve sınıftan özerk yapılar olarak kavranması ile mümkün olabilmiştir. Devrim zemini ancak bu şekilde siyasal ve kültürel yapılar üzerine kaydırılarak iradecilik başat kılınabilirdi. Türkiye modernleşmesini tanımlamaya dönük kuramsal çerçeve üst yapısal etkenlere öncelik tanırken bunlara izafe ettiği özerklik bakımından Weberci modellere yaklaşmaktadır. Fuat Ercan’ın da belirttiği gibi eylemlilik ve bilme etkinliklerimiz genellikle devlet merkezli bir epistemoloji üzerinden gerçekleştirilmektedir.²¹

Kurtuluş Savaşı ve Türkiye Devleti öncesi parasal servete sahip olanlar bulunmaktaydı ancak bunun kapitalist sanayi sermayesine dönüşmesi için başka faktörlerin

20. Ellen Kay Trimberger, *Tepeden İnme Devrimler*, çev. Fatih Uslu, İstanbul, Gelenek Yayıncılık, 2003, ss.21-22.

21. Fuat Ercan, “Sınıftan Kaçış: Türkiye’de Kapitalizmin Analizinde Sınıf Gerçekliğinden Kaçış Üzerine”, *İktisat Üzerine Yazılar I, Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar*, ed. Ahmet Haşim, Köse, Fikret Şenses, Erinç Yeldan, 2. baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s.613. Ercan, iktisat ve siyaset disiplinine ilişkin popüler doktriner ayrımın geç kapitalistleşen toplumlarda çok farklı bir analiz biçiminin gelişmesine neden olduğunu belirtmektedir: “Bu analizlerin temel referans noktası, bu toplumlarda iktisat ve siyasetin araştırma nesnesi olan konuların henüz gelişmemiş olduğudur. Bu çalışmalarda zenginlik yaratma mekanizmasının oluşumunu ve dolayısıyla da devlet-toplum ilişkisinde vatandaş oluşumunu önleyen içsel dinamiklerin açıklanması üzerinde yoğunlaşılır. Gelişmediği işaret edilen iktisadi ya da siyasal yapıların analizi, iktisat ve siyaset disiplinlerinin araçlarıyla yapılabilecektir. Kullanılan araçlara ilişkin mantık, sorunun çözümleme tarzını da belirlemiştir. İçsel dinamiklerin gelişmesine olanak vermeyen temel değişken olarak devlet olgusunun bu toplumlara özgülüğü öne çıkarılacaktır.” A.g.e., s.625.

de bulunması gereklidir. Aynı dönemde elde bulunan sermaye mevcut durumu değiştirecek nitelikte değil onunla bütünleşmiş biçimde bulunuyordu. Birinci Dünya Savaşı öncesi burjuvazinin durumu devrimci olmaktan çok mevcut düzene eklemelenmesi dolayısıyla tutucudur. Marx ticaret sermayesinin “*Tarihsel yönden bir basamak taşı olarak ne denli fazla hizmet ederse de... kendiliğinden eski üretim tarzının alaşağı edilmesine yardımcı olamaz, ancak kendi önkoşulu olarak onu koruma ve sürdürme eğilimi*”²² taşıdığını belirtir. 1908 Devrimi'nin en büyük güçlüğü de bu noktada bulunmaktaydı.²³ Bizatihi İttihat ve Terakki'nin doğum yeri Selanik ve Makedonya tüccar burjuvazinin yoğunlaştığı bölgelerdi. Bunun dışındaki varolan burjuvazi büyük çoğunlukla komprador gayrimüslim burjuvaziydi.²⁴ Ahmad, eski düzen tarafından kısıtlandığını hisseden ve kendi dünyasını kurmak için gayret gösteren bir Türk burjuvazisinin henüz yokluğuna dikkat çekerek burjuva kesimlerin güçlü bir Osmanlı Devleti'nden çok, Büyük Güçler'den birinin koruması altında yaşamayı tercih eden gayrimüslimlerden oluştuğunu söylemektedir.²⁵ Ticaret sermayesinin tutucu niteliği Türkiye'nin kuruluş dönemlerinde de kendisini gösterir. Taner Timur, bu dönemde ticaret burjuvazisinin daha ziyade batı kapitalizmi ile aracılığa aday olduğu için, tarımın yarı feodal karakterinin kendilerini fazla rahatsız etmediğini dile getirerek büyük toprak sahiplerinin programının, ticaret burjuvazisinin programından ilerici görüldüğünü vurgular.²⁶

Osmanlı son dönemlerine kadar ulusal bir burjuva sınıfının oluşumunu engeleyen çeşitli dinamiklere sahipti. Buradan burjuva toplumun yaratılacağı bir zemini dolayısıyla demokratik içeriğiyle yurttaşlık siyasetinin olanakları pek görünmüyordu. Burjuvazi bir devrim perspektifinden çok saltanatın reformize edilmesini talep ediyor, endüstriyel bir kapitalizmin inşasına dönük bir programa sahip bulunmuyordu. I. Dünya Savaşı ön-

22. Karl Marx, *Kapital*, C. III, çev. Alaattin Bilgi, 3. baskı, Ankara, Sol Yayınları, 1997, s.293.

23. Mahmut Esat Bozkurt'un 15 Kasım 1921 tarihli Hakimiyet-i Milliye'de yer alan görüşleri 1908'i bir burjuva devrimi olarak göstermektedir: “... 1908 devrimi yalnızca, bu ülkede sınıf egemenliği ilkesine dayanan bir devlet kurabilmişti. Bu kesinlikle hayati bir katkıydı. Günümüz dünyasında başka her yerde olduğu gibi, yazılı bir ana yasaya dayanan sistemin, sınıf egemenliği yaratabilmekten başka bir niteliği yoktu....Bizim Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'muzdan önceki meşruti rejim, bir Sultanın yönetiminde sınıf egemenliğine ve henüz ülkemizde var olmayan bir burjuvazinin yaratılmasına doğru yol açmaktaydı.” Aktaran Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme* çev. Fatmagül Bertkay, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1996. s.166

24. Bkz. Server Tanilli, *Devlet ve Demokrasi, Anayasa Hukukuna Giriş*, 7. baskı, İstanbul, Cem, Yayınevi, 1993, s.85., Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, 2. baskı, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 1998.

25. Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, çev. Yavuz Alogan, 2. baskı, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1999, s.12. Ayrıca bkz. A.g.e., s.59.

26. Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, 3. baskı, Ankara, İmge Kitabevi, 1992, s.64.

gününde Osmanlı yapısının krizini, kapitalist güçler ile üretim ilişkileri dizgesinin uluslararası rekabet koşulları altında eski üretim ilişkileri ile çatışmaya girmesi biçiminde algılamak mümkün görünüyor. Uluslararası rekabetin etkisi, üretim ilişkilerinde köklü değişiklikler yaratırken bu ilişkilerin kapitalizm yönünde evrilmesini de sağlayan temel itkililerden birini meydana getirmektedir.

Batı toplumlarındaki modernleşme süreçlerinin iç dinamikler, diğerlerinde ise dış dinamiklerin etkisiyle olduğuna ilişkin görüşler ileri sürülmüştür.²⁷ Sözü edilen dışsal nedenlerin belirleyiciliği Osmanlı'dan beri reformların yapılmasında belirli alanları ön plana çıkarmıştır. Osmanlıdaki modernleşme düşüncelerinin de Batı ekonomilerinin yükselişiyle Osmanlı'nın çöküş dinamikleri ışığında tanımlanabilecek ve buna çözümler arayan bir olgu olduğu tespit edilebilir.²⁸ Özellikle Tanzimat'tan beri kullanılan "vatani kurtarma" parolasının temelinde üretim ilişkilerinin geriliği yatmaktadır. I. Dünya Savaşı'nın üretici güçlere etkisini, demografik yapı değişikliğini de dışsal nedenler olarak görebiliriz. Özellikle demografik değişiklikler asıl anlamını salt nüfus aktarımında değil ülkeden gidenlerin daha çok burjuva unsurlar olması nedeniyle sınıf yapısındaki farklılaşma olarak da gösterir. Kendi aralarında burjuva kültürünün geliştiği unsurların yeni kurulan sosyal ve siyasal yapı dışında kalmasının yanı sıra kapitalist dinamiklerin gelişkin olduğu bölgelerin yeni kurulmakta olan ulusal pazar dışında kalması modern kapitalist devlete geçişte Türkiye'nin sahip olduğu özgünlüklerdir. Süreç bir nüfus ve toprak sürekliliği içerisinde yaşanmamış,²⁹ dolayısıyla halkın yeniden gruplandırılması gibi bir

27. Bkz. John H. Kautsky (der.), *Political Chance in Underdeveloped Countries*, New York, John Wiley and Sons, Inc., 1972. Modernleşme yazının kavramsal çerçevesinde ele alınan "modernleşme saldırıları" da olgusal düzeyde içsel ve dışsal olarak iki biçimiyle ayırt edilmiştir: "Tarihsel bir düzeyde iki tür modernleşme saldırıları arasında büyük bir ayırım yapılması gerekiyor. Yukarıdan gelen modernleşme saldırıları, başkalarının ancak sonradan ve genellikle de ilk destekçilerin çıkarına olmak üzere katılacakları muktadir kılıcı kurumları yaratmak için varolan iktidar diferansiyelini kullanır. Aşağıdan gelen modernleşme saldırıları, yukarıdan gelen modernleşmelerin nesnesi olan grupları bu modernleşmelerin yarattığı kısıtlama ve dışlamalara karşı korumak üzere girişilen karşı hamlelerdir." Peter Wagner, *Modernliğin Sosyolojisi, Özgürlük ve Cezalandırma*, çev. Mehmet Küçük, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1996, ss.53-54. Emre Kongar da Türk toplumsal değişmesinde iki diyalektik sürecin hakim olduğunu belirtmektedir: "Birinci süreç, iç gelişme öğeleri ve dış öğeler arasındaki etkileşimlerdir. İkinci süreç ise, ideolojik güdümler ile toplumsal ve ekonomik değişmeler arasındaki ilişkilerdir." Emre Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, 4. baskı, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1985, s.371.

28. Ali Gevgilili, *Türkiye'de Yenileşme Düşüncesi, Sivil Toplum, Basın ve Atatürk*, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1990, s.19.

29. Batı'da kapitalizmin ve burjuva toplumun oluşumunun mekansal öncüleri olan bağımsız kentlerin kimi özelliklerini taşıyan Batılı ve Arap kentlerin süreç içerisinde Türkiye coğrafyasının dışında kalacak oluşu burjuva kültür biçimlerinin de yeni kurulan devlete aktarımını güçleştirmiştir: "Osmanlılarca fethedildikleri zaman, Batı düzenleri geliştirmekte ileri gitmiş Avrupa şehirleri, bazı Batı özellikleri

zorlukla karşılaşmıştır. Black, Batı ile rekabet içerisinde ayakta kalmak isteğiyle özellikle merkezileşme ve yönetim aygıtının güçlendirilmesine yönelik reform programlarına girişen Osmanlı Devleti'ndeki süreci "savunmacı modernleşme" olarak tasvir eder.³⁰ Schnapper de Avrupa dışındaki ulus modellerinin Avrupalı güçlerin doğrudan doğruya ya da dolaylı egemenliği ile dayatıldığını belirtmektedir; "Ulus buralarda doğrudan doğruya siyasal tarihin ve icadın ürünü değil, antropologların kullandığı anlamda bir alıntıdır."³¹

Türk tarih yazımı, bir bakıma modernleşme kuramının da etkisiyle, Cumhuriyete değin modernleşme sürecini uluslararası bağlamından kopararak inceleme eğilimindedir. Schnapper, ulusun inşası bağlamında değerlendirdiği iç bütünleşme sürecini gerek mantıksal gerek tarihi nedenlerden ötürü dış etkinliğe bağlamının yerinde olacağını ileri sürmektedir. O'na göre siyasal bir birim olduğu ölçüde demokratik ulus, diğer siyasal ulus-birimlere göre tanımlanır. Bu etkinliğin de iç bütünleşme süreçlerine etkisi kaçınılmazdır.³² Uluslararası bağlamdan koparma eğiliminin oluşmasında karşılaştırmalı tarih çalışmalarının eksikliğini etkisini de öne sürebiliriz.

Kapitalizmin 18. yüzyıldan itibaren gerçek anlamıyla bir dünya tarihi yaratması dolayısıyla modernleşme yazınına uluslararası unsurların dahil edilmesi gerekiyor. Marx ve Engels, tarihteki çatışmaların kökenini üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki çelişkiye görüyor. Ancak Alman İdeolojisi'nde de belirttiği gibi,

...bu çelişkinin, bir ülkede, çatışmalara neden olması için o ülkede aşırı ölçüde artmış olması da zorunlu değildir. Sanayileri daha çok gelişmiş ülkelerle rekabet, ticaretin gelişmesinin neden olduğu rekabet... sanayileri daha az gelişmiş ülkelerde bile böyle bir çelişkinin doğmasına yeter.³³

sürdürdüler. Aynı şekilde Arap ülkelerinde yapı hayli gevşekti ve zengin tüccar, toplumda, Anadolu'da kendisine tanınmayan bir mevkie sahipti. Anadolu'nun kendisinde, imparatorluğun anayurdunda, zenginlik, ancak statü süzgecinden geçtikten sonra iktidarla denk duruma gelebiliyordu." Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, 8. baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 1999, s.120.

30. Cyril E. Black, *Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri*, çev. Fatih Gümüş, 2. baskı, Ankara, Verso Yayıncılık, 1989, s.76. Hans-Ulrich Wehler'in "savunmacı modernleşme" kavramı hakkında bkz. Peter Burke, *Tarih ve Toplumsal Kuram*, çev. Mete Tunçay, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, s.132. Cumhuriyet Türkiye'sinin "tepkici-kapitalist" bir modernleşme yaşadığına dair bkz. Çağlar Keyder, "The Political Economy of Turkish Democracy", *New Left Review*, No. 115, Mayıs, Haziran, 1979, s.20.

31. Dominique Schnapper, *Yurttaşlar Cemaati, Modern Ulus Fikrine Dair*, çev. Özlem Okur, İstanbul, Kesit Yayıncılık, 1995, s.114. Delannoi, çağdaş devlet saygınlığına erişmek ya da kaybedilen büyüklüğe yeniden kavuşmak söz konusunda olduğunda, Almanya, İtalya ya da sömürgecilikten kurtulan ülkeler örneğindeki gibi milliyetçiliğin tepkisel niteliğinin önde geldiğini belirtmektedir. Gil Delannoi, "Milliyetçilik ve İdeolojik Kataliz", *Uluslar ve Milliyetçilikler*, haz. Jean Leca, çev. Siren İdemen, İstanbul, Metis Yayınları, 1998, s.36.

32. Schnapper, *Yurttaşlar Cemaati, Modern Ulus Fikrine Dair*, s.49.

Barrington Moore, Japonya’da 1868-1912 tarihleri arasındaki Meici rejimini feodal bir hareket olarak nitelenmesine rağmen çağdaş endüstri toplumuna geçişte attığı önemli adımların ve tepeden bir devrimi dayatabilesinin belirleyici etkenini yabancı tehdidinde bulmaktadır.³⁴

Uluslararası kapitalist rekabetin ekonomik ve askeri tehdidi altında Osmanlı’nın içerisinde gelişen pazar ilişkileri, mülkiyet biçimleri ile üst yapı arasındaki çelişkiler bir devrimle çözülebilirdi. Saltanat ve hilafetin kaldırılması, Türkiye’nin tek bir ekonomik pazar olarak örgütlenmesi ve mülkiyet haklarının güvenceye alınması burjuva devriminin öncelikleridir. Nitekim daha cumhuriyet kurulmadan önce toplanan İzmir İktisat Kongresi kapitalizmi işaret ediyordu. Taner Timur, İzmir İktisat Kongresi’nde bütün sınıfların, iç çelişkilerine rağmen, bir burjuva devrimi programında birleştiklerini, ticaret burjuvazisinin iktidarın en güçlü adaylarından biri olduğunu belirterek: “*Bunların ticarî bir nitelik taşımaları, kendilerini yarı feodal toprak sahipleri ile doğal bir ittifak haline sokmaktadır*”³⁵ demektedir.

Kapitalizme böyle bir geçiş, zorunlu olarak pek çok kapitalizm öncesinin izlerini taşıyan sınıflarla uzlaşmalara bağlı olarak gerçekleşecektir. Bu benzerliklere rağmen 1919 ile 1923 arasındaki dönemi ve sonrasını, Almanya ve İtalya’nın klasik örneklerini sunduğu tepeden devrimin tipik bir örneğine indirgemek bilimsellikten uzak duruyor. Savran farklılıkların asıl kaynağını, klasik tepeden devrimlerde, sosyal devrimin kendini içeriden yenileyen geleneksel devletin inisiyatifiyle gerçekleştirmesinde, sosyal devrimin yolunun Türkiye örneğinde olduğu gibi bir politik devrim ve yeni bir devletin kuruluşu ile açılmamasında görmektedir.³⁶ Bu noktada Kurtuluş Savaşı dönemini politik so-

33. Karl Marx ve Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi*, çev. Sevim Belli, 3. baskı, Ankara, Sol Yayınları, 1992, s.89. Prusya tipi kapitalizme geçiş tarzını dayatan süreçlerin bu toplumların kendi iç gelişmelerinden ziyade dış koşulların sonucu olduğuna ilişkin bkz. K. Takahashi, “Tartışmaya bir Katkı”, *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş*, der. R. Hilton, çev. M. Gürer-S. Sökmen, İstanbul, Metis Yayınevi, 1985, s.106.

34. Moore, *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri*, s.301-2. Schnapper Japonya ve Türkiye’nin Batı ile eşit şartlarda savaşmak ve ortak kimliklerini kurtarmak için demokratik ulus şekillerini benimsediklerini belirterek yaşanan sürecin tepkici niteliğine işaret etmektedir. Schnapper, *Yurttaşlar Cemaati, Modern Ulus Fikrine Dair*, s.51.

35. Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, s.63. Taner Timur da İzmir İktisat Kongresi’nin temel yöneliminin Prusya biçimi devrim olduğunu belirtir. “*Büyük toprak sahipleri Kongre’de aşarın kalkmasını, tarımsal eğitimin sağlanmasını, yollar yapılmasını, Ziraat Bankası’nın kredilerini arttırmasını, asayişin gerçekleştirilmesini ve tarımın makineleşmesini savunmuşlardır. Görüldüğü gibi çiftçiler de tarımın kapitalistleşmesini öngören bir program ileri sürmektedirler. Lenin’in Prusya biçimi dediği kapitalistleşme sürecine yaklaşan bu programın gerçekleşebilmesi için ön şart, siyasi iktidarın ele geçirilmesi ve diğer sınıflar aleyhine sistemli bir baskının kullanılmasıdır.*” A.y.

36. Savran, *Türkiye’de Sınıf Mücadeleleri C.1*, s.57.

nuçlara yol açan sosyal bir devrim değil toplumsal sonuçlara yol açan politik bir devrim olarak nitelendirmek gerekiyor.

Meclis-i Mebusan'ın dağıtılması sonrasında Mustafa Kemal'in yayınladığı "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti Namına İntihab Hakkında Tebliğ"³⁷ ikili iktidar yapısının kurumsallaşması yönünde atılmış önemli bir adım olarak nitelendirilmeli, Osmanlı'nın yanibaşında Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti'nin devletleşmesi olarak görülmelidir.³⁸ Ankara'da bir meclisin açılması, milli egemenlik ilkesinin anayasa tarihimize girişi, bir anayasa mevcutken yeni bir anayasa yapılması, meclisin vergi toplamaya ve vatana ihanete ilişkin kanunları yapması³⁹ bu dönemi politik bir devrim olarak tanımlamayla gerekli kılar. Türkiye'de burjuva devrimi ulusal birliğin gerçekleştirilmesiyle beraber ortaya çıkan bir süreçtir. Kurtuluş Savaşı aynı zamanda politik bir devrim niteliği taşımış, Lozan Antlaşması ile Osmanlı Devleti tasfiye edilerek bağımsız bir Türk Devleti kurulmuştur.⁴⁰ Cumhuriyet, kapitalist gelişme için gereken biçimsel yapılanmayı kuran bir devlet ortaya koymuştur. Yeni kurulan devlet ve otoriter siyasal tarz, sınıfsal oluşum ve kapitalist sanayileşme açısından bakıldığında burjuva çıkarlarının güvence altına alınması bakımından oldukça etkili olmuştur. Cumhuriyet sonrası ulusal düzeyde tanımlanmış bir hukuk sisteminin ortaya çıkışı başta imtiyazlı sınıfların devlet karşısında güçlerini kaybetmesine yol açmış burjuva toplumun ve buna ait kültürün yeşereceği teritorial çerçeve yaratmıştır. Kemalist politikaların ulus ölçütünde toplumsal, ekonomik ve kültürel birliği sağlama arayışları kapitalist üretim biçimi açısından kritik öneme sahiptir. Birlik, kapitalist üretim tarzının, ulusal pazarın kurumsal yapısının vazgeçilmez ögesidir ve ulusal sanayileşme politikaları bu temel olmadan varlık kazanamaz.

Dolayısıyla yeni Türk devletinin kuruluş sürecini yukarıda değinilen Gramsci'nin belirttiği biçimiyle "pasif" ya da "devrimsiz" değil bir politik devrimle öne açılan toplumsal bir devrim olarak kavramsallaştırmak gerekiyor. Yine Savran, Gramsci'nin pasif devrim kavramını kendisi gibi İtalyan olan Vincenzo Couco'dan devralıp yeniden yorumladığını belirterek, 1919-1923 için Gramsci'nin değil Couco'nun verdiği anlamla pa-

37. Bkz. Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, C. I, 13. baskı, İstanbul, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1973, ss.419-424.

38. Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması* (1923-1931), Ankara, Yurt Yayınları, 1981, s.41. Bülent Tanör'ün çalışmaları 1918-1920 yılları arasında bir başka iktidar yapısının kongreler yoluyla gerçekleştirildiğini gösterir. Bu kongreler, yetki alanlarında vergi, askerlik gibi konularda düzenlemeler yaptıkları gibi geliştirdikleri demokratik yöntemlerle de Osmanlı iktidar yapısından ayrılırlar. Bülent Tanör, *Türkiye'de Kongre İktidarlari (1918-1920)*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1998.

39. Bkz. Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, C. II, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1992, s.141

40. Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, s.52.

sif devrim yani kitesiz devrim olarak nitelendirilebileceğini belirtmektedir. Kitlelerin gerek devrim sürecinden, gerekse daha sonraki dönüşümlerden dışlanmış oluşu, yeni devletin demokratik bir nitelikten uzak oluşu, bu devrimin bir burjuva *demokratik* devrim olarak nitelenmesini olanaksız kılıyor.⁴¹ Gelişmiş kapitalist ülkeleri yakalamak büyük ölçüde merkezileşmeyi ve bürokratik yoğunlaşmayı gerektiren bir süreçtir. Gerek geç modernleşen toplumlarda gerekse ulusal kurtuluş mücadeleleri sonucu kurulan devletlerde kural olarak hem merkezileşme hem de bürokratik erkin yoğunlaşması genel bir eğilim olarak tespit edilebilir.⁴² Bunun temel sebeplerinden biri ekonomik gelişme programlarının devlete biçtiği roldedir. Barrington Moore, tepeden devrim geçiren ülkelerde siyasal düzenin rasyonelleşmesi yönündeki çabaların önceliğine değinmektedir. Bunun ilk adımını idari ve hukuki merkezileşmenin yanı sıra güçlü bir askeri aygıtın yaratılması oluşturacaktır.⁴³

Özel sermayenin eksikliği Türkiye’de de devletin Engels’in belirttiği gibi “toplam ulusal sermayenin kişileşmesi” olarak kendini ortaya koymak zorunluluğunu doğuruyordu ve bu devletin çeşitli sınıflar karşısında özerk hareket kabiliyeti sağlamasına imkan vermiştir. Kalkıncı ekonomik program ile siyasetin tutucu öğeler içermesi Kemalist iktidar yapısının genel karakteristik niteliği olarak durmaktadır. Dolayısıyla aslında devlete ve toplumsal yapıya biçim verenin bürokrasi değil bürokrasiyi biçimlendirenin bizzat devletin üretim ilişkilerinde aldığı rol olduğunu söylemek, yanlış olmayacaktır. Tepeden devrim türünden burjuva devrimleri, varolan devlet aygıtının toplumun yeniden düzenlenmesinde aktif ve müdahaleci bir rol oynamasını gerekli kılar. Bu, toplumsal yeniden-üretim içinde merkezi devletin bürokrasisine önemli bir işlevle birlikte büyük güç sağlar. Bu aşamada, hem bu rolü, hem de eski düzenin hakim sınıflarıyla burjuvazi arasındaki kısır güç dengesi dolayısıyla, bürokrasinin toplumda ve devlette ağırlığı orantısız biçimde büyür.⁴⁴ Savran bürokrasinin kavuştuğu hareket serbestisine belirli sınıf ilişkileri bağlamında kavuşacağını belirterek, onun temelde koruduğu şeyin bir bütün olarak sınıflı toplumun geleceği olduğunu tespit eder.⁴⁵ Devlete Kemalist politikaların uygulan-

41. Savran, *Türkiye’de Sınıf Mücadeleleri* C.1, ss.57-58. Gramsci’nin “pasif devrim” düşüncesi için bkz. Partha Chatterjee, *Milliyetçi Düşünce ve Sömürge Dünyası*, çev. Sami Oğuz, İstanbul, İletişim, 1996, s.69-70, 86-103. Chatterjee pasif devrimi 20. yüzyılda sömürge devletlerden sömürge sonrası ulusal devletlere geçişin genel bir biçimi olduğunu savunmaktadır.

42. Ulusal kurtuluş mücadeleleri sonucu bağımsızlığını kazanan ülkelerde kamu sektörü ve bürokrasinin genişlemesine ilişkin örnekler için bkz. K. Brutents, *Günümüzde Asya ve Afrika Halklarının Kurtuluş Savaşını ve Devrimci Demokrasi*, çev. Ş. Bakırsan, İstanbul, Ürün Yayınları, 1979.

43. Moore, *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri*, s.509.

44. Savran, *Türkiye’de Sınıf Mücadeleleri* C.1, s.44.

45. A.y.

ması için gerekli özerkliği sağlayan şey, kendisini diğer toplumsal sınıfların temsilcisi gibi gösterebilme niteliğidir. Bu özerklik ona zaman zaman kapitalist çıkarlar da dahil olmak üzere, her türlü özel çıkara karşı da durabilmesini sağlamıştır. Tek tek kapitalistin değil kapitalizmin çıkarlarını sağlamak kapitalist devletin genel özelliğidir. Dolayısıyla devletin görelî özerkliği peşi sıra merkezleşmenin kurumsallaşmasının araçlarını da yaratmıştır. Bu özerklik aynı zamanda devletin kendini ve toplumu tanımlamasında hareket serbestliğine sahip olmasını, kendi kamu ve özel yanı sıra kamu yararı ve kamu düzeni tanımlamaları yapmasını da mümkün kılmıştır. Dolayısıyla sivil toplumun kendi kendisini düzenleyebileceğine ilişkin düşünceler gelişmemiş, daha ziyade devletin sivil topluma biçim vermesi gerektiğine ilişkin Hegelci öğretî dayanak bulmuştur.⁴⁶ Ve her sorun bir yönetim sorunu bir yasa koyma sorunu olarak algılanmak zorundadır. Diğer sınıfsal katmanların güçsüzlüğü buna eklenince siyasal alanın fatihi devlettir.

EDİLGEN YURTTAŞLIK

Kapitalizme geçiş biçimini ifade eden burjuva devrimin tarzı gerek siyasal kurumları gerekse yurttaşlık tanımını koşullaması bakımından değerlendirilir. B.S. Turner, yurttaşlık türlerini açıklarken bu olgudan hareket eder. Fransız ve Amerika örneklerinde olduğu üzere devrimci bir çizgide yurttaşlık haklarının elde edilmesi buralarda aktif bir yurttaşlık geleneğinin yaratılmasını sağlamıştır. Yurttaşlık haklarının yukarıdan tabana yayıldığı ülkelerde ise yurttaşlığın pasif ve olumsuz niteliği ön plana çıkmaktadır. Turner'ın örnek olarak gösterdiği Alman deneyimindeki tepeden devrim aynı zamanda yurttaş devletinin üyesi olarak pasif bir biçimde tanımlamıştır.⁴⁷ Dolayısıyla yurttaşlık burada siyasal aktör olmaktan ziyade yasal statüyü ifade eder. Wallerstein, yurttaş olgusunun devlet-içi düzensizliği azaltıcı rolüne vurgu yapar.⁴⁸ Tepeden burjuva devrimi ile kurulan toplumlarda Wallerstein'in istikrar kazandırıcı rolünü vurguladığı yurttaşlık bu anlamda oldukça işlevseldir.

Gerek bireylerin, gerekse bireylerin devletle ilişki biçimlerinin yeni toplumsal kimliklerle kurulması amacıyla yapılan reformların ve çoğu zaman aynı anlama gelmek üzere gi-

46. Türkiye'de devletin Hegel'in sözleriyle "bizatihi mutlak bir amaç" olarak değerlendirildiği söylenebilir. G.W.F. Hegel, *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, çev. Cenap Karakaya, İstanbul, Sosyal Yayınları, 1991, s.200.

47. Bryan S. Turner, "Contemporary Problems in the Theory of Citizenship", *Citizenship and Social Theory*, der. B.S. Turner, Londra, Sage Publications, 1993, s.9-10. Ayrıca bkz. Bryan S. Turner, "Outline of a Theory of Citizenship", *Sociology*, C. 24, issue 2, May 1990, ss.189-217.

48. Wallerstein, *Bildiğimiz Dünyanın Sonu*, ss.123-124.

rişilen kodifikasyon çalışmalarının toplumsal talep eksikliği ile nitelenen bir modernleşme sürecinde çeşitli politik sonuçları olacaktır. Hukukun kurucu niteliğiyle ilgili olarak “kendinde yurttaşlık”tan “kendisi için yurttaşlık”a geçişi güçleştiren bir sonucu tespit etmek zor değildir. Bununla ilgili bir başka sonuç hak arayışlarından çok adalet arayışlarının yurttaş etkinliklerine hakim olmasıdır. “Hak” a bir mücadele etkinliği ile değil, ancak bir başkasının lütfu ile sahip olunuyorsa, yurttaş kendisini yurttaş ya da birey olmak dolayısıyla hak sahibi olarak görmüyorsa, hak dağıtıcı olarak değerlendirilen devletten beklenen, ancak adaletli olmasıdır. “Devlet baba” ya da “devlet ana” söyleminin insanın imgeleminde bıraktığı, devletin hem dağıtıcı olması hem de çocuklarına adil davranmasıdır. Ve hak iddiaları tepkiseldir; yeni bir hak elde etmek için değil hak tehdit edildiğinde eylem meşru görünür.

GELENEK VE YURTTAŞLIK

Geleneksel kurumların çeşitli özellikleri, kurumlara göre değişen kertelerde, modern toplumların özgün yanları olarak kalırlar.⁴⁹ Yeni bir toplumu kurmak, ya da henüz kurulan bir topluma güvence sağlamak amacıyla geleneksel yapılar ve siyasetler önemli işlevler kazanırlar. Tepeden devrimlere ilişkin bir özellik olarak devrimleri taşıyan politik öznelerin çoğu zaman kapitalizmin sızmasına direnmiş toplumsal güçlerle aynılığını ve gelişimin tedrici niteliğini burada yine vurgulamak gerekiyor. Devrimci bir burjuvazinin yokluğunda, bürokrasinin yanında ticaret burjuvazisi ve toprak sahipleri olarak ayırt edilen öznelerin taşıyıcılığında gerçekleştirilen Türk Devrimi’nin gelenekle kurduğu ilişki biçimi “modern” ile “geleneksel” çatışması içerisinde anlaşılabilir. Sözü edilen öznelerin işbirliğinin bedeli kırsal kesimdeki statükoyu korumak ve hatta güçlendirmek için yapılan üstü kapalı bir anlaşma olup, bu anlaşma, toprak sahiplerinin güçlü bir unsur olarak içinde yer aldıkları Halk Partisi’nin kurulmasıyla tamamlanmış, iki basamaklı, dolaylı seçim sistemi, parlamento içinde reformları engelleyen güçlü bir toprak sahipleri lobisinin varlığını güvence altına alırken 1924 Anayasası’na özel mülkiyet güvencesi sağlayan 74. maddenin eklenmesi, toprak reformu imkanını ortadan kaldırmıştır.⁵⁰

49. Black, *Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri*, s.55.

50. Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, s.96. “Ulusal hareket Anadolu’nun bölünmesini önleme hedefine yönelmiş antiemperyalist ve birleşik bir hareket olmakla birlikte, toplumsal olarak tutucuydu. Asker-sivil bürokrasi, İttihatçıların hız verdikleri yükselen burjuvazi ve Anadolu’nun önde giden kişileri ve toprak sahipleri arasında gevşek bir ittifak vardı. 1920 meclisinin büyük kısmı, taşranın önde giden kişilerinden, bazı meslek temsilcilerinin yanı sıra din adamlarından, bürokrasiden ve subaylardan geliyordu.” A.g.e., s.68. Ahmad, *Müdafa-i Hukuk* derneklerinin kuruluşunda da yerel toprak sahiplerinin kendi çıkarlarını tehlikede görmelerinin etkisine değinmektedir. Bkz. A.g.e., s.65.

Gerek devletin yurttaş algısını gerekse yurttaşın zihnindeki devlet imgesini geleneksel değerlerden yalıtmadaki başarısızlığın nedenleri en başta Türkiye’de modernleşmenin gelenekle kurduğu ilişkide aranmalıdır. Barrington Moore, önemli ölçüde çitlemeler ve diğer baskı ve şiddet araçlarıyla yapılmış da olsa köylülüğün İngiltere’de yıkılmasının ve kapitalizmin tarıma girişinin buradaki demokrasinin ve parlamentonun güçlenmesine yaptığı katkıyı dile getirmektedir.⁵¹ Moore, İngiltere’de, Almanya’da ve Japonya’da olduğu gibi toprak sahibi yukarı sınıfların gerici amaçlarına hizmet edecek kitlesel bir köylü deposunun o zamandan beri bulunmadığını belirtir.⁵² Türkiye’de ise tarımda kapitalizmin gelişmesinin önündeki engeller demokrasinin olduğu kadar modern kimliklerin yaratılmasında da güçlükler çıkarmıştır.

Poulantzas, bir toplumsal formasyonda yalnızca bir egemen ideolojinin bulunmamasına dikkat çeker. Ona göre birbirleriyle çelişkili bir çok ideoloji veya ideolojik alt sistem vardır: “*Bunlar mücadele halindeki çeşitli sınıflara ilişkindir. Bizzat egemen ideoloji, ancak bu ideolojilere veya ideolojik alt sistemlere çok özel şekilde, baskın çıkmayı başardığında egemen ideoloji olabilmektedir.*”⁵³ Dolayısıyla modern Türkiye’nin ilk yıllarındaki geleneksel sınıflarla kurulan ittifak, onların ideolojik sistemlerinin de politik, hukuksal ve ideolojik uygulamalara yansımaları sonucunu doğurmuştur. Özellikle “*köylü milletin efendisidir*” türü sözlere ilişkin Moore, köylülüğün yüceltilmesi temasının gericiğin bir belirtisi olarak algılanması gerektiğini düşünür.⁵⁴ Moore, özellikle ticaret ilişkilerinin bir köylü ekonomisinin temellerini oymaya başladığı yerlerde, toplumdaki tutucu öğelerin, köylüyü toplumun belkemiği olarak öven söylevler verdiğini dile getirir.⁵⁵

Gerek Türkiye’nin kapitalist sisteme dahil olma biçimi, gerekse geleneksel siyaset araçlarının burjuva toplumu yaratmadaki ve bu toplumun stabilizasyonundaki işlevi nedeniyle ne “geleneksel” ve “modern” arasındaki kesin ayırmadan ne de ulusal devlet içerisindeki toplumu “geleneksel”den “modern”e geçiş olarak, en azından modernleşme kuramında belirtildiği gibi, tarif edebilecek çizgiden bahsedebiliriz. Wallerstein’in geliştirdiği modern dünya sistemi anlayışında da ifade edildiği gibi, gelenekselcilik ve otoriter devlet nitelikleri Türkiye gibi ülkelerde içsel bir miras değil, Batı kapitalizminin etkisiyle oluşmuş eklemlemelerdir.⁵⁶ Barrington Moore, eski düzeni tepeden inme yollarla ala-

51. Moore, *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri*, s.59.

52. A.g.e., ss.494-495.

53. Poulantzas, *Faşizm ve Diktatörlük*, s.358.

54. Moore, *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri*, s.523.

55. A.g.e., s.566.

56. Huricihan İnan, “Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi”, *Toplum ve Bilim*, S.23, Güz 1983, ss.18-21. Ayrıca bkz. Wallerstein, *Bildiğimiz Dünyanın Sonu*, s.212.

şığı etmenin siyasal sonuçlarının, onun tabandan gelen bir devrimle alaşağı edilmesinin sonuçlarından son derece farklı olduğunu dile getirir. Ona göre, tepeden devrime öncülük eden yönetimler eski toplumsal yapıyı korumaya ve onun parçalarını yeni yapıya yerleştirmeye çalışırlar.⁵⁷ A.D. Smith geleneğe ve özellikle tarihe ilişkin atıfların ezilmiş toplumlara önceki vakar ve eskilik duygusunu bahsedeceği, ortak soy mitleri yoluyla ayrılmış grup ve sınıfları birliğe taşımak gibi işlevleri olduğunu ileri sürmektedir.⁵⁸ Ulusu açıklamada geleneğe yapılan atıflar için olduğu kadar geleneksel ile modern kavramsallaştırması ile yapılan çözümlemeler için de Mauss'un iddiası kışkırtıcıdır: "geleneği ulus yarattığı halde biz, ulusu geleneğin üzerine yeniden inşa etmeye çalışıyoruz."⁵⁹ Ayrıca her ulus var olmak için bir gelenek yaratmalıdır.⁶⁰

YURTTAŞIN BİREYE ÖNCELİĞİ

Leca, birey ve yurttaş dikotomisini çağdaş siyaset kuramının klasik sorunu olarak tespit eder.⁶¹ Yine Bottomore, siyaset sosyolojisinin en önde gelen konuları arasında tespit ettiği, demokrasinin bir hükümet biçimi olarak ortaya çıkışının toplumsal sonuçlarıyla, toplumsal sınıfların sanayi kapitalizmine dayalı olarak gelişmesinin politik anlamı arasındaki tartışmaları, toplumsal gerçeklikteki yurttaş ile sivil toplumun üyesi olan yani konumu özel çıkarlarla belirlenen bencil insan arasındaki zıtlıkla ilişkilendirir.⁶²

Kemalist yazının tarihsel referans kaynağı olarak gösterdiği gerek 1789'un devrimci önermelerinin gerekse çağdaş siyaset kuramının tipik "insan" ve "yurttaş" denkleminin⁶³ Osmanlı'nın yıkılışı ve modern Türk devletinin ortaya çıkışıyla birlikte kurulması

57. Moore, *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri*, s.508-9.

58. Anthony D. Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, çev. Sonay Bayramoğlu-Hülya Kendir, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2002, s.256.

59. Aktaran Schnapper, *Yurttaşlar Cemaati, Modern Ulus Fikrine Dair*, s.58.

60. Türkiye'de ulusun oluşturulmasında önemli yeri bulunan halkçılığı açıklarken Ziya Gökalp eski Türk uygarlıklarına göndermelerde bulunmuştur. Mustafa Kemal de 1924 yılında, "Türk milletinin karakterine ve adetlerine en uygun olan idarenin cumhuriyet idaresi olduğunu belirtiyordu.; Milli seciye olarak "demokrat kişilik" in eski Türklerin bir töresi olarak kabulüne ilişkin örnekler için bkz. Tanıl Bora, *Türk Sağının Üç Hali: Milliyetçilik, Muhafazakarlık, İslamcılık*, 2. baskı, İstanbul, Birikim Yayınları, 1999, s.489. Özellikle milliyetçilik bağlamında geleneğin icadı konusunda bkz. E. J. Hobsbawm, T. Ranger, *The Invention of Tradition*, Cambridge, Cambridge Universty Pres, 1983.

61. Jean Leca, "Bireycilik ve Yurttaşlık", çev. Turhan Ilgaz, *Dersimiz Yurttaşlık*, haz. Turhan Ilgaz, İstanbul, Kesit Yayıncılık, 1998, s.16.

62. Tom Bottomore, *Siyaset Sosyolojisi*, çev. Erol Mutlu, Ankara, Teori Yayınevi, 1987, s.10.

63. Bkz. Etienne Balibar, "İnsan Hakları ve Yurttaş Hakları, Eşitlik ve Özgürlüğün Modern Diyalektiği", çev. Işık Ergüden, *Dersimiz Yurttaşlık*, haz. Turhan Ilgaz, İstanbul, Kesit Yayıncılık, 1998, s.82

mümkün olmadı. T.H. Marshall, İngiltere deneyimini referans alarak yurttaşlığın tarihsel açıdan üç farklı eksenin bir araya gelmesiyle oluştuğunu belirtir. Bunlar, tarihsel sıra içerisinde medeni haklar, siyasal haklar ve sosyal haklar eksenidir.⁶⁴ Önceleri birbirinden bağımsız bu eksenlerin sonradan birleşmesiyle yurttaşlık kurumu ortaya çıkar. Nitekim medeni hakların oluşumu on sekizinci yüzyıla, siyasal hakların oluşumu on dokuzuncu yüzyıla ve sosyal hakların oluşumu ise yirminci yüzyıla rastlar.⁶⁵ Her ülkede burjuva toplumun gelişimi aynı izleği takip etmediği gibi yurttaşın tarihsel olarak ortaya çıkışı da Marshall'ın betimlediği eksenler çerçevesinde anlaşılabilir.

Puggi, "...bireyler için kişisel kapasitelerine karşı kamusal kapasitelerini harekete geçirmek, homo economicusun sorunlarından yurttaşınkine geçmek, benliğin radikal bir yeniden yönlendirilişi, kendini aşmanın çetin bir yoludur"⁶⁶ der. Türk Devriminin önündeki çetin yol ise tersinden gidilecektir: Hakimiyetin bila kayd-ü şart milletin olduğu evvelce ilan edilerek devletin eşgüçlü pay sahipleri olduğu açıklanan yurttaştan birey yaratmak, burjuva toplum yapılarının ve burjuva kültür unsurlarının büyük ölçüde dışarıda kaldığı Anadolu'da temel problem olarak karşımızda duracaktır. Oysa Marshall, 17. yüzyıl İngilteresi'ne baktığında, bütün insanları özgür olarak görebilmektedir.⁶⁷

Etienne Balibar, ulus-devletlerinin tarihinin "insan hakları" (droits de l'homme) ile "siyasal haklar" (droits du citoyen) arasındaki ilişkiyi tersine çevirdiğini vurgular:

Bu haklar başlangıçtaki demokratik ulusal devrimlerden uluslararası çatışmalara ve emperyalizmin gelişmesine doğru evrildiler. Genel olarak insan hakları, verili bir ulusal veya egemen devletin sınırları içinde kurulan ve korunan siyasal haklar için soyut bir zemin veya basitçe bir önkoşul olarak değerlendirilemezler. Ama aynı zamanda 'siyasal'ın 'hukuksal' üzerindeki hakimiyetine sınır koyan şeyler olarak da düşünülemezler. 20. yüzyılın trajik emperyalizm ve totaliteryanizm deneyimlerinin açık kıldığı gibi, tam da tersi olmuştur. Bu yüzyılda siyasal hakların yani eşit yurttaşlığın gerçek tanınış ve koşullarının "insan haklarının", en başta hayatta kalmaya yani yani çıplak hayata ilişkin temel hakların tanımının ve tanınmasının asıl temeli olduğunu keşfettik.⁶⁸

Üretim ilişkilerinin ileri olduğu ülkelerde ideolojiler genel olarak sınıfsal mücadelenin ve üretim ilişkilerinin ürünü olarak ortaya çıkmasına rağmen bu ilişkilerin geri ol-

64. T.H. Marshall, "Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar", *Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar*, çev. Ayhan Kaya, Ankara, Gündoğan Yayınları, 2000, s.21.

65. A.g.e., ss.24-25.

66. Gianfranco Poggi, *Çağdaş Devletin Gelişimi*, çev. Şule Kut-Binnaz Toprak, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1991, s.115.

67. Marshall, "Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar", s.28.

68. Etienne Balibar, "Bir Zulüm Topoğrafyasının Anahatları: Küresel Şiddet Çağında Yurttaşlık ve Sivillik", çev. Mahmut Mutman-Medya Yeğenoğlu, *Toplum ve Bilim*, S.87, Kış 2000/2001, s.31.

duğu ülkelerde ideolojiler kurucu niteliktedirler ve siyasal çatışma alanını tanımayan bir öge olarak işlev görürler.⁶⁹ T.H. Marshall, yurttaşlık kurumunun gelişmeye henüz başladığı toplumlardaki “ideal yurttaş” kavramına yapılan vurgulara dikkat çekmektedir. Ona göre bu tür durumlarda aslında amaçlanan şey toplumun üyeleri arasında tam eşitliğin sağlanmasıdır.⁷⁰ İdeolojik bir araç olarak yurttaşın Türkiye’nin kuruluşunda kullanımını da bu anlatılanlara benzer biçimde yeni modern, ulusal ve kapitalist devletin toplumunu inşa etmeye yöneliktir.

Yurttaşlık retoriğinin Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında temel amacının eski rejimin siyasal yapılarının tavsiyesi için toplumsal meşruiyet sağlamak kadar, üretim ilişkilerinin kapitalizasyonu için de uygun toplumsal yapıyı oluşturmak olduğu söylenebilir. Cumhuriyetin ilk yıllarında cemaat yapılarının yansıttığı geleneksel kültürel kodların yerine geçmek üzere merkezce belirlenmiş davranış biçimlerinin yaygınlaştırılmasında yurttaşlık siyaseti önemli bir işleve sahiptir. Bu noktadan, Cumhuriyet’in ideoloji ve kültür alanında verdiği mücadelenin de burjuva toplum yapılarının önündeki engelleri kaldırmak amaçlı olduğu söylenebilir. Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşunda insan haklarından çok bir topluluğa aidiyetten kaynaklanan yurttaş haklarının retorikteki ağırlığından bahsedebiliriz.⁷¹ Birey ve devlet dikotomisi içerisinde kavranılacak bireyin haklarına karşı tehdidin devletten gelebileceğini ve bireyin haklarını devlete karşı koruması gerektiğine ilişkin bir düşünce cumhuriyet söyleminde zayıftır. Dolayısıyla yurttaşın, haklarıyla tanınmış bireye dönüşmesi esas problemi oluşturmaktadır. Böylece Türkiye için Marshall’ı izleyerek bir sıralama yapmak gerekirse esas olarak bunu yurttaşın ikili anlamını gözeterek yapabiliriz: Aidiyetin sağlanması öncelikle onu haklarla tanımlamak hem tarihsel hem yapısal anlamda ikincildir. Wallerstein, özellikle batılı gelişmiş devletleri gözeterek yurttaşlığın aşağıdan gelen bir talep olmasının, onu tehlikeli sınıfların yukarıdan aşağıya ehilleştirilmesini sağlayan bir mekanizma olarak iyice etkili hale getirdiğine dikkat çeker: “*Bütün devlet ritüelleri bir araya gelerek, ‘ulus’un kişinin ait olduğu tek toplum, ya da tek değilse de, açık farkla en önemli toplum olduğu inancını pekiştiriyordu.*”⁷² Türkiye’de ise yurttaşlık bütünlüklü bir ulusun ve tek bir işbölümü çerçevesinde örgütlenen ulusal kapitalizmin yaratılmasının en önemli araçlarından biri olarak işlev görecektir.

69. Bkz. Emre Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, ss.381-383.

70. Marshall “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, s.37.

71. Brubaker, yurttaşlığın sosyal ve devletler arası kapalılığın bir aracı olması vurgu yapar. Bu bakımdan yeni bir devlet kurmak için yurttaşlık retoriği önemli bir işleve sahiptir. Bkz. W.R. Brubaker, *Citizenship and Nationhood in France and Germany*, Cambridge, Harvard University Press, 1992, s.x.

72. Wallerstein, *Bildiğimiz Dünyanın Sonu*, s.123.

HUKUKUN KURDUĞU YURTTAŞLIK

İdeolojinin olduğu gibi hukukun işlevi de daha önce modernleşen toplumlar ile geç modernleşenler arasında belirli farklılıkları yansıtacaklardır. Hukuk normunun taşıdığı farklı anlam, modernleşme sürecinin ve yaşanan burjuva devrimin özgüllüğünde aranmalıdır. Devlet yapısının varolmak için kendini ve toplumu değiştirmek zorunluluğunun tepeden devrim olgularına içkin olduğunu yukarıda belirtmiştik. Bu tip bir gelişmenin vazedeceği hukuk normu, sadece varolanı yansıtan bir biçim değil toplumsal ilişki biçimleri kuran bir kategori olmak zorundadır.⁷³

Bernard Lewis, 20 Ocak 1921'de ortaya çıkmakta olan Türk Devleti'nin geçici anayasası işlevini görecekteki Tekilat-ı Esasiye Kanunu dolayısıyla “*Neredeyse başından itibaren, milli mücadelenin tam ortasında meclisin anayasal konulara odaklanması çok çarpıcıdır.*”⁷⁴ diye yazmaktadır. Ancak Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran kadrolar için reform yapmak her şeyden önce yasa yapmaktır.⁷⁵ Kemalist yazında ve ilköğretimden yükseköğretime ders kitaplarında Atatürk Devrimleri olarak anılan reformlar da esas itibarıyla 1982 Anayasası'nın “İnkılap Kanunlarının Korunması” başlıklı 174. maddesinde yer alan yasalardır.

Hukukun kurucu niteliği doğal haklar söyleminin yerleşmesine izin vermez; Türk hukuk dünyasındaki pozitivist etkinliği bu noktadan anlaşılabilir. Doğal haklar düşüncesinde özgürlük ve eşitlik gibi haklar devlet tarafından yaratılmamış ve devletten önce vardır. Doğal hukuk temel ölçüt olarak insanı ön plana çıkarırken, pozitivist devlet ya da ulus kategorik olarak insandan önce gelir. Doğal hukukun evrensel ve tümelliğine karşın pozitivist öngördüğü hukuk ulusal karakterlidir. Niyazi Öktem, hukuki pozitivist devletçi hukuk anlayışı arasındaki paralellığe işaret ederek, hukuki pozitivist zorlayıcılık ve buyuruculuğun temel nitelikler olduğunu belirtiyor. Ona göre bu anlayışta hukuk, devlet iradesi demektir. Dolayısıyla hukuksal pozitivist iradeci anlayışla totaliter ve otoriter siyasal sistemlere gerekçe hazırlar.⁷⁶ Burada cumhuriyetçi özgürlük anlayışı ile hukuk rejimi arasında kurulan sıkı ilişkiden⁷⁷ ancak yeni bir toplu-

73. Cumhuriyet'in kuruluş dönemindeki hukukçu kimliğinin bu dönemin temel paradigmasını gözeterek inceleyen bir çalışma için bkz. Aylin Özman, “Siyaset, Hukuk, İdeoloji Ekseninde Hukukçu Kimliğinin Yeniden Tanımlanması: Erken Cumhuriyet Dönemi Üzerine Bir İnceleme”, *Toplum ve Bilim*, S.87, Kış 2000/2001, ss.164-177.

74. Bernard Lewis, *Demokrasinin Türkiye Serüveni*, çev. Hamdi Aydoğan-Esra Mert, 2. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2003, s.13.

75. Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, 6. baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000, s.175.

76. Niyazi Öktem, *Sosyolojinin ve Felsefenin Verileriyle Devlet ve Hukuk Felsefesi Akımları*, İstanbul, Der Yayınları, 1993, ss.320-334.

77. Philip Pettit, *Cumhuriyetçilik: Bir Özgürlük ve Yönetim Teorisi*, çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul, Ayrintı Yayınları, 1998, ss.60-61.

mun kurulmasında hukuka verilen bu değerin hemen tüm geç modernleşen toplumlara özgü bir nitelik olduğunu belirtebiliriz. Bunun sosyolojik yüzü olarak yeni kurulan toplumda süreç içerisinde istikrar kazanmış değerlerden çok normların etkinliğinden ve normatist görüşün hakimiyetinden sözdebiliriz. Dolayısıyla hukuk toplumsal bağın ve dayanışmanın başlıca aktörlerinden biri olarak işlev görür. Robert Merton'un çözümlemesinde olduğu gibi hem toplumsal hedefler hem de uygun araçlar önceden saptanmıştır. Bu durum, değerleri ve davranış kurallarını oluşturan bilge ve öngörülü kural koyucuların olabilecek tüm gelişmeleri göz önünde bulundurarak, her duruma uygun kural koyduklarını varsayar.⁷⁸ Modern bilimin kesinlik anlayışı burada hukuka iliştilmiştir. Wallerstein bu kesinlik anlayışını ahlaken ölmek anlamına geldiği için eleştirir: “*Bütün eylemler tayin edilmiş olan kesinlik içine düşeceği için, her türlü ihtirasın bağımlısı olmakta ve her türlü bencilliği yapmakta serbest olurduk.*”⁷⁹ Toplumun doğa bilimlerinin kullandığı yöntemlerle ele alınması, yani bilimin nesnesi olarak toplumun anlaşılıp dönüştürülebileceğine dair inanç bir araç olarak siyaseti ve hukuku ön plana çıkarır. Lozan Andlaşması'nın anayasal tercihlerden yasa maddelerine ya da Anayasa Mahkemesi kararlarına kadar yansımaları ikili bir işleve sahiptir: Azınlıkların yani “öteki”nin tanımlanması ve öteki olmayanların kategorik “biz” olarak bütünleştirilmesi. Dolayısıyla Benedict Anderson'un “hayali cemaat”⁸⁰ olarak tarif ettiği bir kolektif kimliğin sosyolojik ya da politik anlamları da olacak bir tarzda hukuk alanında yaratılması sürecidir. Kültürel, dinsel, dilsel ya da mezhepsel aidiyetlerin toplumsal belirlemelerinin olduğu kadar devlet ile ilişkilerinin de Misak-ı Milli ve Lozan Barış Andlaşması gibi hukuksal belgelerle statikleştirilmesi, yurttaşlığın içeriğinde tarihsel seyirle gelen farklılaşmaları karşılayamayan bir kamu alanı probleminin temel nedenlerinden biridir.

ÖZGÜRLÜK VE DİSİPLİN

Wagner, moderliğin belli başlı üç boyutundaki kararsızlığı, yani bireysel özgürlük ve cemaat arasındaki, eylemlilik ve yapı arasındaki, yerel olarak konumlanmış insan ha-

78. Wilbert E. Moore, “İşlevselcilik”, çev. Şirin Tekeli, *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, haz. Tom Bottomore-Robert Nisbet, Ankara, Ayraç Yayınları, 1997, s.338.

79. Wallerstein, *Bildiğimiz Dünyanın Sonu*, s.12.

80. “*Ulus hayal edilmiş bir siyasal topluluktur – kendisine aynı zamanda hem egemenlik hem de sınırlılık için olacak şekilde hayal edilmiş bir cemaattir.*” Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler, Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, çev. İskender Savaşır, 3. baskı, İstanbul, Metis Yayınları, 2004, s.20.

yatları ve yaygın olarak paylaşılan toplumsal kurallar arasındaki ilişkileri özgürlük ve disiplin kavramlarıyla yakalayabileceğimizi düşünür.⁸¹

Mustafa Kemal, 24 Aralık 1930 tarihinde Edirne’de yaptığı bir konuşmada, resmi yurttaş anlayışını simgeleyecek biçimde, özgürlük ve disiplin dikotomisini kuruyordu: “*En iyi fert, kendinden çok mensup olduğu sosyal toplumu düşünen, onun varlığını korumaya ve mutluluğuna kendini adayan insandır.*” Buradaki “sosyal toplum” sözü ulus ifade ediyordu ve ulusla tanımlanmış özgürlük, bir yandan yurttaş eylemliliğinin sınırlarını çizirken diğer yandan bu ulusu inşa süreci, devletin yurttaşlarının sosyal hayatlarına giderek artan müdahalesini içeriyordu. Bu kertede ilerleme Kant’ta olduğu gibi insanın özgürleşme süreci değil insanın ulus içerisinde erime sürecidir. Buradaki modernlik söylemi özgürlük ve özerklik düşüncesine değil bütünleşme düşüncesine dayanır. Bu açıdan bakıldığında, yurttaşlık insanların edindikleri rollerden herhangi biri değil, bu bütünlük idealinin kutsadığı en önemli roldür. Birey yurttaşta içerilmiştir ve tarif edilmiş ideal yurttaş olarak tezahür etmelidir. Bu anlayış ise Balibar’ın da belirttiği gibi “her şey siyasal” söylemini vazeder.⁸² Burada yurttaş, bütünlük idealine uygun olmalıydı ve modern toplumsal pratiklerin örgütlenmesinde araçsal bir nitelik taşıyordu.⁸³ Dolayısıyla özerkliğe ve kişinin kendini gerçekleştirmesine ilişkin bir anlayış yurttaşlık söyleminden uzaktır. Mustafa Kemal, Medeni Bilgiler’de özgürlük anlayışını şu şekilde dile getirir:

Diğerin hak ve hürriyeti ve milletin müşterek menfaati hürriyeti tahdit eder. Ferdi hürriyeti tahdit, devletin de adeta esası ve vazifesidir. Çünkü, devlet, ferdi hürriyeti temin eden bir teşkilat olmakla beraber, aynı zamanda, bütün hususi faaliyetleri, umumi ve milli maksatlar için, birleştirmekle mükelleftir.⁸⁴

Dolayısıyla özgürlüğün tanımı burada devlet ve ulustan yola çıkılarak yapılabilir. Nitekim 1924 Anayasası 68. maddesi ile, “*Her Türk hür doğar, hür yaşar...*”, 69. maddesi ile de, “*Türkler kanun karşısında eşittirler...*” diyerek doğal hakların bir ulus kimliğiyle belirlenmiş tanımını yapıyordu. Bu özgürlük anlayışı, ulus ve devletle dolayım-

81. Wagner, *Modernliğin Sosyolojisi*, s.13.

82. Bkz. Balibar, “İnsan Hakları ve Yurttaş Hakları, Eşitliğin ve Özgürlüğün Modern Diyalektiği”, s.82.

83. Pierson, yurttaşlık ilkelerinin güçlendirilmesinin devleti daha büyük güçlerle donatmak anlamına gelebileceğini belirtir. Ona göre bunun bir nedeni de yurttaşlık haklarının yurttaşlık yükümlülükleri ile güçlü bir şekilde tamamlanmasıdır. Christopher Pierson, *Modern Devlet*, çev. Dilek Hattatoğlu, İstanbul, Çiviyazıları Yayınları, 2000, ss.55-56.

84. Mustafa Kemal Atatürk, *Medeni Bilgiler (Uygarlık Bilgileri)*, haz. Nurer Uğurlu, İstanbul, Örgün Yayınevi, 2003, s.97.

lanıyorsa, ki bu özgürlüğün siyasal niteliğini işaret eder, evrensel olmaktan çok ulusun ve devletin temel belirlenimlerine tabidir. Bunun daha açık ifadesini Mehmet Saffet, Devlet ve Vatandaş adlı makalesinde dile getirir: “*Vatandaşların ferdî hakları ise ancak umumun müşterek menfaati esasına istinat edebilir ve daima vazife ile müterafiktir. Onun içindir ki hak mevhumu cemiyetin mahsulü olan ve onun kefaleti altında bulunan bir şeydir.*⁸⁵”

“Ulus” düşüncesi burada özgürlük ve disiplin pratiklerinin tanımlandığı alanı işaret eder. Özgürlük “ulus içinde özgürlük” iken, disiplinin örgütlenmesi bu ulusa atfedilen değerlerden çıkar. Ulusa ait sembollerin, ritüellerin ve diğer pratiklerin örgütlenmesiyle insanlararası ilişkiler toplumsallaştırılır; “öteki”nin tarifi netleştirilir. Bireysel eylem alanları kısıtlanırken diğer yandan nüfusun tamamının bu toplumsallaşma sürecine dahil edilmesine çalışılır. Bu sürece, uyumdan, itaate ya da desteklemeye değin değişen derecelerde bireylerin katılımı beklenir. Siyasal iletişim sadece tek yanlı propagandaya dönüşürken siyasetin kendisi basitçe toplumun yönetimi olarak algılanır. Dolayısıyla birey ve yurttaş dikotomisinde birey kendi bireysel çıkarlarına göre davranan bir istikrarsızlık unsuru olarak düşünülürken yurttaş evrensel kıstaslara göre değil ulusal çıkarlara göre davranmak zorundadır. Türkiye için genel bir sav olarak bireyin kendi toplumsal rolünün, içinde bulunduğu statünün ya da grubunun yaratıcısı olarak algılanmadığını söyleyebiliriz. Toplum da verili olduğu için özerk insani etkinliğin sonucu olarak tasavvur edilmez. Cumhuriyetçi geleneği liberal gelenekten ayıran özellik Hobbes’ta ifadesini bulan bireyler arasındaki “insan insanın kurdudur” yaklaşımına karşı bireyleri ortak paylaşımlar ve bir topluluk içinde var olmalarını sağlayan özellikler üzerinde durmasıdır.⁸⁶ Cumhuriyetçi yurttaşlık modeli bireyler arasındaki ilişkileri sözleşme yerine toplum kavramından kaynaklı “görev” ilkesiyle açıklama yönünde olup kamusal işlere katılımı bir görev haline getirir. Ancak Türkiye’deki özgürlük anlayışı sadece cumhuriyetçi değil “milliyetçi-cumhuriyetçi” bir anlayışı yansıtır. Yurttaş, devlet ya da ulusun organik bir parçası, onun eylemlerinin ahenkli bütünleyicisi ise kendisi de bir ahlaki varlık olarak algılanabilir. Aksi halde ahlak ancak devlet ve ulusa özgü olduğundan yurttaş değersizleşecektir. Bu “cumhuriyetçi erdem”in Türkiye’de aldığı biçimdir. Ahlak anlayışı devlet ya da ulus adı altında kimi sınıflara özgürlük kimine ise disiplin dağıtır.

85. Mehmet Saffet, “Devlet ve Vatandaş”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, C.I, S.3, Nisan 1933, s.184.

86. Adrian Oldfield, *Citizenship and Community: Civic Republicanism and the Modern World*, London, New York, Routledge, 1990, s.145.

ORGANİZMACI VE HOLİSTİK DÜŞÜNCE İÇERİSİNDE YURTTAŞ

Tikelin bütüncül yapılar içerisinde massedilmesi yani holistik anlayışın bir ilk adımı olarak tikelliklerin birbiriyle kurdukları ilişkinin biçimine dair bir tasavvur, “toplumu organik, biyolojik bir sistem olarak gören ve toplumun birim ve ögeleriyle biyolojik organ arasında bir koşutluk kuran yaklaşım”⁸⁷ olarak organizmacı görüşleri Türkiye için ayırmayabiliriz. Batı felsefe ve bilimindeki en eski ve en köklü modellerden biri olarak organizmik yapılar Aristoteles’ten günümüze değin etkisini sürdürmüştür.⁸⁸ Salisburly John ise toplumun canlı bir organizmaya benzetilişini sistematik bir kuram olarak siyaset düşünceye katmıştır.⁸⁹ Wilbert E. Moore, organik benzetmelerin Darwin sonrasında yetişen toplumsal evrimci düşünürlere oldukça çekici geldiğinden bahsetmektedir. Özellikle Herbert Spencer’in eserlerinde toplumun uzmanlaşmış birimleriyle insan bedeni arasında dolaysız benzeşimler bulunmaktadır. Evrimci düşüncede organizmanın parçalarının onun bir bütün olarak yaşamını sürdürebilmesi için yerine getirdikleri işlevler konusunda hazır reçeteler sunulmaktadır. Parsons da toplumsal sistem için biyolojik sistem benzetmesini kullanmıştır.⁹⁰ 19. yüzyılın bir çok yazarı gibi Durkheim’in da sosyolojide işlevsel açıklamanın önemini vurgulaması, “bütüncü” (holistik) kavramların sosyolojik çözümlemede esas olduğunu kabul etmesi gibi, dolaysız bir biçimde biyoloji modelinden kaynaklanmaktadır.⁹¹ Takahashi büyük ölçüde Türkiye için de geçerli olabilecek bir gerçeğe işaret etmektedir. Ona göre kapitalizme Prusya biçimi geçiş yaşayan ülkeler, modern demokrasinin kurulması için gerekli sosyo-ekonomik koşullara sahip olmamış; tam tersine kapitalizm, burjuva liberalizmini bastırmak için yaratılan oligarşik sistem ve organik toplumsal yapı içinde gelişmek zorunda kalmıştır.⁹²

Bir çok yönüyle Türkiye’deki modernleşme biçimiyle benzerlikler taşıyan Japonya’da ulusal bilincin oluşumu üzerine kaleme aldığı makalede Dubreuil, Almanya ve İtalya’nın birliklerini kurulmasıyla eşzamanlı ulus-devletlerini kuran Japonyadaki organizmacı ve holistik düşüncelere işaret etmektedir.⁹³

87. Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 2. baskı, Ankara, Paradigma Yayınları, 1997, s.648.

88. Tom Bottomore, Robert Nisbet Bottomore, “Yapısalcılık”, çev. Binnaz Toprak, *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, haz. Tom Bottomore-Robert Nisbet, Ankara, Ayraç Yayınları, 1997, s.555.

89. Mehmet Ali Ağaoğulları, Levent Köker, *İmparatorluktan Tanrı Devletine*, 3. baskı, Ankara, İmge Yayınevi, 1998, ss.184-189.

90. Moore, “İşlevselcilik”, ss.335-336.

91. Anrhony Giddens, “Pozitivizm ve Eleştiricileri”, çev. Levent Köker, *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, haz. Tom Bottomore-Robert Nisbet, Ankara, Ayraç Yayınları, 1997, s.251.

92. Takahashi, “Tartışmaya Bir Katkı”, s.106.

93. Richard Dubreuil, “Japonya: Feodal Çağa Uzanan Bir Ulusal Bilinç”, *Uluslar ve Milliyetçilikler*, haz. Jean Leca, çev. Siren İdemem, İstanbul, Metis Yayınları, 1998, s.114-5. Ahmet Mithat Efendi’nin

Yalman, Gramsci'nin kullandığı anlamıyla hegemonya kavramı çerçevesinde yaptığı analizinde, organik toplum yaratma özelemlerinin bir hegemonya projesi olarak kavranmasının en önemli getirilerinden birinin, “*Türkiye’de günümüze değin geçerli olduğu iddia edilen ‘devlet geleneği’ savının temel zayıflıklarını gözler önüne sermesidir*” der.⁹⁴ Yalman’a göre, “*1930’larda toplumu böyle bir hegemonya projesi çerçevesinde yönlendirmek isteyenlerin temel çelişkisi, yaratmak istedikleri ve sınıf çatışmasının olmayacağı ‘organik’ bir toplum özlemiyle ifade ettikleri toplumun gelişiminin, gelişmiş bir kapitalist toplum olmayı başardığı ölçüde bir sınıf oluşum sürecini de içereceğini görmezden gelmeleridir.*”⁹⁵ Liberal nüvelerin aslında daha 1930’lu yıllarda bulunduğu ilişkin Ahmad’ın tespiti bu görüşü desteklemektedir. Ahmad, Kemalistlerin sınıf çatışmasına karşı olmalarının nedenini geliştirmeye çalıştıkları kapitalizmi ve burjuvaziye engelleyeceğini düşünmelerine bağlamaktadır.⁹⁶ Bunun en açık ifadeleri Medeni Kanun ve doğal haklar düşüncesinden esinlenmiş 1924 Anayasası’nın programatik nitelik taşıyan hükümlerinde görülebilir.⁹⁷ Poulantzas’ın hukuk konusundaki kimi görüşleri bu savı desteklemektedir. Ona göre hukuk:

Çeşitli egemen sınıf ve fraksiyonlardan oluşmuş bir iktidar blokunun karşısında, devlet aygıtları içinde bunların ilişkilerini ve bir sınıf veya fraksiyonun ötekiler üzerindeki hegemonyasını düzenler. Böylece, hukuk devlette önemli değişiklikler olmaksızın iktidar ittifakı içinde güç dengesinin

ekonomi politikasının İmparator Meiji’nin kamu eliyle sanayileşme stratejisinin bir benzeri olduğuna ilişkin olarak bkz. Gevgilili, *Türkiye’de Yenileşme Düşüncesi*, s. 56-7. Jön Türkler ve Meiji restorasyoncuları benzeştirmelerine karşı çıkan görüş için bkz. Çağlar Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, 4. baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 1995, s.79. Bernard Lewis Japonya’nın 1905’te Rusya’ya karşı kazandığı zaferden sonra bir parlamentoya sahip bu ülkenin 1908 Jön Türk Devrimi’ne esin kaynağı olduğunu belirtmektedir. Lewis, *Demokrasinin Türkiye Serüveni*, ss.12-13., Ahmad, ekonomi konusundaki görüşleriyle İttihat ve Terakki’nin Almanya ve Japonya’dan esinlendiğini belirtmektedir: “*1889’da kurulan gizli İttihat ve Terakki komitesi’nin üyeleri de anayasacı ve liberallerin tasarladıklarına benzer bir siyasal rejimi savunuyorlardı. Ancak bunlar, otokrasinin yıkılmasını sadece toplumsal ve ekonomik rejimin dönüştürülmesine yönelik ilk adım olarak görüyorlar ve anayasal hükümetin bu dönüşümü gerçekleştireceğini umuyorlar, daha erken reformcuların benimsediği laissez-faire politikalarına artık inanmıyorlardı. Almanya ve Japonya örneğinden esinlenen İttihatçılar yeni devletin imparatorlukta “ittihat ve terakki” sağlayacağını umuyorlardı.*” Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, s.47. Ayrıca bkz. A.g.e., s.15.

94. Galip L Yalman, “Tarihsel Bir Perspektiften Türkiye’de Devlet ve Burjuvazi”, *Praksis*, S.5, Kış 2002, s.11.

95. A.g.e., s.12. “*Devletçiliğin iktisadi uygulamaları, bürokratlar ile sanayi burjuvazisinin homojen bir koalisyon içinde birleşmesiyle sanayi üretiminin artmasına yol açtı. Yerli sanayi sektörünün büyümesinin ekonomi üzerinde siyasi kontrolün artmasıyla sonuçlandığı bir dönemde, bu iki grubun çıkarları birbirine denk düştü.*” Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, s.149. Devletçiliğin Cumhuriyet Türkiye’inde kapitalist sermaye birikiminin özel bir yolu olduğuna ilişkin olarak bkz. Korkut Boratav, *Türkiye’de Devletçilik*, Ankara, Savaş Yayınları, 1982, s.2.

96. Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, s.73-80.

97. Karş. Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, ss.235-236.

değişmesine imkan sağlar... Şu halde hukuki sistem kendine özgü değişim kuralları öngörür; anayasanın ana işlevi budur.⁹⁸

Dolayısıyla Türkiye örneğinde hukuksal sistem ilerisi için bir burjuva sınıfının hegemonyasını işaret etmektedir.

Ulus devletin kurulma süreci içerisinde “yurttaşlık, devletin siyasal-hukuksal bir kategoriden ortak bir kimlik ve aidiyet duygusu oluşturmanın kaygısının ifadesi”⁹⁹ olur. Füsun Üstel, Türkiye örneğinde de görülen yurttaşlığı “aynılığa” indirgeyen anlayışın hem ulus devlet hem de liberal felsefe açısından işlevselliğine işaret etmektedir: “*Liberal devlet en azından teorik düzeyde, yurttaşlığı kimliksiz bireye dayandırırken, yurttaşlık ile eşitlik/aynılık arasında bir denklem kuran ulus-devlet modeli, söz konusu aynılığı ulus bağıyla pekiştir*”ir.¹⁰⁰ Wallerstein ise milliyetçiliği, liberalizmin 19. yüzyılda tehlikeli sınıfların taleplerine karşı geliştirdiği programın bir bileşeni olarak algılamaktadır. Bu anlamda milliyetçilik kişinin kendi devletine vatansever bir biçimde bağlı olduğu hissinin yaratılması hissini içeriyor ve bu his öncelikle ilkokullar ve askerlik hizmeti ile yaratılıyordu.¹⁰¹ Bu açıdan bakıldığında milliyetçilikle liberalizm karşıt kutuplar değildir. Plamenatz, liberalizm ve milliyetçilik ilişkisini şöyle değerlendirir:

Hiç şüphesiz milliyetçiler çoğunlukla liberal olmayan kimseler değillerdir, ama bunun, büyük oranda, liberallerin anladığı tarzda özgürlüğe elverişli olmayan koşullarda faaliyet göstermelerinden kaynaklandığını öne sürüyorum. Milliyetçilik ve liberalizm arasında hiçbir mantıksal karşıtlık görmüyorum¹⁰²

Öyleyse topluma dair organizmacı ve holistik tasarımların gelişmiş bir kapitalist toplum yaratmanın araçları olarak değerlendirilmesi gerekir. Ülkü Dergisi yazarlarından Aydoslu Sait dönemin iktisadi programının nasıl bir birey öngördüğünü açıklar: “Milliyetçi ve Taazzuvcu İktisat”ın esaslarından olmak üzere, “*Fert, yalnız bütünlük içinde bir uzuv ve ancak bu suretle mevcudiyet ve hayatı mümkün olduğundan, bütünlüğün varlığı-*

98. Poulantzas, *Faşizm ve Diktatörlük*, s.373.

99. Füsun Üstel, *Demokrasi ve Yurttaşlık*, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 1999, s.80.

100. A.g.e., s.81. Ondokuzuncu yüzyılda serbest rekabeti savunanlar kadar korumacılık taraftarı –özellikle List- düşünürlerin millet ve milli devlet konularındaki paralellikleri için bkz. E. J. Hobsbawm, *1780’den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik, Program, Mit, Gerçeklik*, çev.: Osman Akınhay, 2. baskı, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1995, ss.42-63.

101. Wallerstein, *Bildiğimiz Dünyanın Sonu*, s.122.

102. John Plamenatz, “Two Types of Nationalism” *Nationalism: The Nature and Evolution of an Idea*, ed. Eugene Kamenka, London, Edward Arnold, 1976, ss.23-36’dan aktaran Chatterjee, *Milliyetçi Düşünce ve Sömürge Dünyası*, ss.16-17.

nın muhafazası ve gayelerinin temini kendisi için zaruri bir mebdedir. Onun için iktisadi faaliyeti buna göre inkişaf eder.”¹⁰³ Yine Ülkü Dergisi’nde Mehmet Saffet, “Devlet ve Vatandaş” başlıklı makalesinde şu sözleri dile getirir: “...ferde bakış içtimai gurupa hususî bir bakıştan başka bir şery değildir. Ayrı bir varlığı yoktur. Irsî ve içtimai âmillere gurupa bağlıdır.”¹⁰⁴

Önderman Türkiye’deki devlet ve topluma ilişkin tasarımların Alfred Stepan’ın devlete yönetimde merkezi bir rol tanıyan “organik-devletçi” yaklaşıma uyduğunu belirtmektedir. Bu düşünce biçimi liberal çoğulculuktan ve Marxsızmden, hem devleti onlar gibi bir bağımlı değişken olarak görmemesiyle, hem de, çıkış noktasının betimsel (ilkinde bireyin akılsal öz-çıkartı, ikincisinde üretim biçimi ve ona karşılık gelen sınıf mücadelesi) değil de, normatif olmasıyla (doğası gereği bir topluluğun üyesi olarak insan açısından tercih edilen bir siyasal yaşam biçimi) ayrılır. Organik-devletçi görüş hem siyasal topluluğa tanıdığı öncelikle, hem de devletin sadece akıl yoluyla bulunabilecek bütünsel bir genel iyi bakımından sorumluluğunu vurgulamasıyla ayırdedilir. Böylece seçimlerden veya farklı çıkarların temsilinden çok genel iyinin izlenmesi devletin meşruluğunun genel ölçüsüdür.¹⁰⁵ Dolayısıyla organik toplum tasavvuru yurttaş-birey, halk-ulus, devlet-toplum gibi düalist yaklaşımlara izin vermemesiyle de Türk siyasal sisteminin bir özelliğini oluşturmaktadır.

Fakat, toplumun organizma biçiminde temsilinden ikinci bir adım da atılması gereklidir: Tikel olanın feda edileceği bütüncül yapıların belirlenmesi. Holizm burada ortaya çıkar. Tanzimatla birlikte adım adım oluşan ya da icat edilen “vatan” yanında, özellikle Recep Peker “devlet” ve “millet”i işaret etmektedir: “Biz, her ferdi cemiyet ruhunun sevgi, saygı ve itaat maddelerinden yoğrulmuş, imtizaç malzemesi ile Devlete ve birbirine eklenip bağlanan bir millet... Biz, nizamlı, emniyetli bir devletin vatandaşlara hürriyetin usaresini tattırırken serseri dağınıklığın, milliyetsiz boşluğun ve en kuvvetli cemiyetleri dağıtıp parçalayan serkeşlik ve itaatsizliğin yıkıp öldürücü tesirinden anlıyan, bundan kaçan yepyeni bir millet olarak yetiştirmek istiyoruz.”¹⁰⁶ CHP’nin önemli ideologlarından Tökin’in birey ve millet tasavvuru aynı tematik yaklaşıma sahiptir: “... fert, cemiyetin bölünmez bir parçasıdır. Cemiyet veya millet, fertlerin mü-

103. Aydoslu Sait, “Milliyetçi ve Taazzuvcu İktisat”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, C.I, S.3, 1933, s.203.

104. Saffet, “Devlet ve Vatandaş”, s.181.

105. Alfred Stepan, *The State and Society: Peru in Comparative Perspective*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1978’den aktaran Murat Önderman, “Toplumsal Simya ve Demokrasi: Türk Toplumunda Toplum ve Emsallik Tasarımları”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. LX, S.1-2, 2002, ss.69.70.

106. Recep Peker, “Disiplinli Hürriyet”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, C.I, S.3, 1933, s.180.

esseselerin bir toplamı, mekanik birleşmesi sonunda meydana gelmiş bir yekün değildir... Asıl olan ferdi varlıklar değil, bilakis bu fertlerin bir birliği halinde millet varlığıdır."¹⁰⁷ İlk olarak Hobbes tarafından geliştirildiğini söyleyebileceğimiz mekanistik ve bireyselci kurama karşı geliştirilen 19. yüzyıl sosyolojisinin temel argümanlarını taşıyan devlet ve ulus eksenli bu açıklama da her türlü tikel çıkar yanında kamusal-özel, yurttaş-birey, birey-toplum, işçi sınıfı-burjuvazi karşıtlıklarını da yadsıyan bir retoriği besler.

Siyasal güç sahipliği olarak yurttaşlık kapasitesi demokrasinin hangi toplum algısı içerisinde tanımlandığıyla yakından ilgilidir. Önderman, demokrasiyi toplumsal ve siyasal yükümlülük ve sınırlamaları meşrulaştıran bir rıza sistemi, bir düzen ilkesi olarak mı, ya da ulusal egemenlik kuramında olduğu gibi bütünsel bir varlığın kendine özgü iradesini ortaya çıkaran bir mekanizma olarak mı göreceğimizin, ne tür bir toplum kavramına dayandığımıza bağlı olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁸ Önderman'ın işaret ettiği gibi eğer toplumu, holistik çerçeve içerisinde, parçaların toplamından daha fazla, bütünsel bir varlık olarak görüyorsak, demokrasiyi, araçsal bir değere sahip yalnızca bir siyasal karar alma metodu olarak tanımlayabiliriz.¹⁰⁹ Geleneksel holistik düşünüş tarzlarının totaliter özelliği yanında bireyi bütüne mahkum etmesi göz önüne alındığında¹¹⁰ bu düşünüş tarzının bir başka sonucu ise toplumu temsil ettiği düşünülen otoritelere asli bir üstünlük atfedilmesi olarak karşımıza çıkmaktadır.¹¹¹

Louis Dumont Fransız Ulusu'nu "bireyler koleksiyonu", Alman ulusunu ise "kollektif birey" olarak birbirine karşıt biçimde konumlandırıyordu.¹¹² Daha çok Alman modeline özgülünen "birlik ve bütünlük" söylemi Fransız sosyoloji geleneği içerisinde de bulunmaktadır. Tiryakiyan'ın da belirttiği gibi Saint-Simon ile başlayıp Comte, Le Play ve Durkheim ile devam eden Fransız sosyoloji geleneğinin ortak paydası politik karışıklıktan, güç elde etmek için yapılan grup mücadelesinden, iç çekişmelerden nef-

107. İsmail Hüsrev Tökin, *Cumhuriyet Halk Partisinin Dünya ve Cemiyet Görüşü*, Genel Esaslar I, Ankara, Ülkü Basımevi, 1946, s.17.

108. Önderman, "Toplumsal Simya ve Demokrasi: Türk Toplumunda Toplum ve Emsallik Tasarımları", s.67.

109. A.g.e., s.66.

110. Hans Van Der Loo, Williem Van Reijen, *Modernleşmenin Paradoksları*, çev. Kadir Canatan, İstanbul, İnsan Yayınları, 2003, s.277.

111. Önderman, "Toplumsal Simya ve Demokrasi: Türk Toplumunda Toplum ve Emsallik Tasarımları" s.69.

112. Louis Dumont, *Essais sur l'individualisme. Une perspective anthropologique sur l'idéologie moderne*, Paris, Le Seuil, 1983 s.68 ve 22-263'den aktaran Schnapper, *Yurttaşlar Cemaati, Modern Ulus Fikrine Dair*, s.190. Liberal yurttaşlık anlayışına ilişkin "bireylerin rastgele koleksiyonu" tanımlamasını Benjamin Barber da kullanmaktadır. Benjamin Barber, *Güçlü Demokrasi, Yeni Bir Çağ İçin Katılımcı Siyaset*, çev. Mehmet Beşikçi, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1995.

ret edişidir.¹¹³ Wagner, Fransa’da geçerli olan ulus anlayışının ulusu, sadece bireysel kurtuluşun bir çerçevesi olarak yani ulusu bireylerin toplamı olarak görmesinden ötürü daha modern olarak nitelendirmektedir. Buna karşılık Almanya’daki ulus düşüncesinin, kültür ve dil birliğinin gerçek insan varlıkları öncelediğini yani ulusun kolektif birey olarak algılandığını belirtmektedir.¹¹⁴ Kendilerine özgü farklı yollardan devlet-merkezli bu iki toplum karşılaştırıldığında, idealist ve organizmacı devletçi düşüncenin oluşturduğu Alman düşünsel mirası Fransız dayanışma, dayanışmacılık nosyonlarının aşırı liberalizmin bir ifadesi gibi görünmesini sağlar.¹¹⁵ Wagner’e göre Fransa’da dayanışma teorisi iki farklı düşünce çizgisini sentezlemenin bir yolu: Liberalizmin iddia ettiği gibi rekabet toplumunun tek yasası olabilirdi ve aynı zamanda dayanışma devlet otoritesinden ziyade sözleşmeye dayalı ilişkileri zenginleştirebilirdi.¹¹⁶ Schnapper, Louis Dumont’un görüşlerinden hareketle¹¹⁷ Alman görüşünün diğer milliyetçilikler üzerinde daha etkin olmasının nedenini, bir çok holist öge içerdiğinden, yurttaşlığa dayalı ulus düşüncesinde dile getirilen arı bireyci ütopya benzememesine dayandırmaktadır. Ona göre Alman düşüncesi gerçekle daha fazla meşgul olduğu ve geleneksel holizme yer verdiği için daha kolay taklit ediliyordu.¹¹⁸ A.D. Smith de, etnik modelin daha kolay uygulanabilirliğine dikkat çekmektedir. Onun deyişleyle “*etnik model sosyolojik bakımdan bereketlidir.*”¹¹⁹

Holistik, organizmacı ya da etnik düşüncenin Türkiye gibi geç kapitalistleşen, geleneksel yapılarla modern kurumların bir arada bulunduğu ülkelerde ve özellikle Alman deneyiminde olduğu gibi tepeden bir devrimle burjuva toplumun kurulduğu yerlerde Alman usulü ulus ve bunun koşullandırdığı yurttaşlık modelini yansıtmaması iradi bir tercihden ziyade maddi önkoşulları bulunan bir eğilim. Çeşitli kavramlar adı altında tasvir edilse de ulusun ya da kapitalist toplumun gecikmesiyle ifade edilebilecek nedenleri bulunan bir eğilim bu. Etnik ya da Doğulu olarak ifade edilen ya da Benedict Anderson’un resmi

113. Edward A. Tiryakiyan, “Emile Durkheim”, çev. Ceylan Tokluoğlu, *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, haz. Tom Bottomore-Robert Nisbet, Ankara, Ayraç Yayınları, 1997, s.196.

114. Wagner, *Modernliğin Sosyolojisi*, s.83.

115. A.g.e., s.292.

116. A.g.e., s.100.

117. Schanpper’in yararlandığı eserler şunlardır: Louis Dumont, *L’idéologie allemande. France-Allemagne en retour*, Paris Le Seuil, 1991. s.8-30. ve Louis Dumont *Essais sur l’individualisme. Une perspective anthropologique sur l’id?ologie moderne*, Paris, Le Seuil, 1983 ss.20-21. bkz. Schnapper, 190-192.

118. Schnapper, *Yurttaşlar Cemaati, Modern Ulus Fikrine Dair*, s.191.

119. Anthony D. Smith, *Milli Kimlik*, çev. Bahadır Sina Şener, 2. baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 1999, s.73.

milliyetçilik olarak tasnif ettiği anlayışların temelinde ağırlıklı olarak bu olgu yatar. Anderson, resmi milliyetçiliğin en önemli örnekleri arasında Prusya-Almanya, Rusya ve Japonya'yı ele alır.¹²⁰ A.D. Smith de etnik ulus anlayışının temelinde kültürel, idari ve kapitalist devrim olarak adlandırdığı süreçlerin geç yaşanmasına vurgu yaparak homojen bir ulus oluşturmada soy bağlarına, tarihin yeniden düzenlenmesine yapılan atıflara ve toplumsal bütünleştirme gereklerine dikkat çekmektedir. Bu zorunluluk Batılı teritoryal ulus modelini taklit edenler için bile geçerli olmaktadır.¹²¹ A.D. Smith, Almanya ve Japonya'nın başarılarının, etnik milliyetçilik ile milli kimliğin "etnik" tipinin ne denli güçlü ve etkili olabileceğini örneklediğini belirtir.¹²²

HIYERARŞİK TOPLUM VE YURTTAŞ

Holistik anlayışta, birey ile bireyin statüsü arasındaki farklılık ihmal edilebilir. Haklar ve ödevlerin dağılımı statülere, rollere, gruba göre farklılaşır. Holistik anlayış, "*insanlara yalnızca insan olduklarından ötürü asli bir ahlaki değer atfetmeye isteksizdir. Birey soyut bir etik ve normatif kategori olarak tanınmaz.*"¹²³ Durkheim sosyolojisinin temel kategorisinde olduğu gibi toplumsal ilişkileri açıklamakta kullanılan işbölümü bireyleri değil toplumsal işlevleri birbirine sunar. Daha genel olarak sosyolojik ve sosyal antropolojik yazında yapısalcılığın temel anlaşılma tarzının Türkiye'deki toplumsal yapı tasvirine uyduğunu söyleyebiliriz: "İlişki, taraflardan daha önemlidir"¹²⁴ Oysa evrensellik, ulus düşüncesini temellendiren bireylerin varsayımsal özgürlük ve eşitlik ideolojisinin geleceği olarak görülür.¹²⁵

120. Ona göre, Avrupa'da 19. yüzyılın ortalarından başlayarak popüler ulusçuluktan uyarlanmış ama ona karşı tepki olarak gelişen bu ulusçuluk türü Avrupa ile sınırlı kalmadı. "Muhafazakâr" nitelikler sergileyen bu milliyetçilik üslubunun sürekli kalan tek özelliğinin resmi olması yani devletten kaynaklanıp herşeyden önce devletin çıkarlarına hizmet etmesidir. Anderson bu yüzden resmi milliyetçilik modelinin en çok devrimcilerin devlet kontrolünü başarılı bir şekilde ele geçirip, ilk kez devlet gücünü hayalleri doğrultusunda kullanabilecek bir konuma geldiklerinde önem kazanır diye eklemektedir. Bkz. Anderson, *Hayali Cemaatler*, ss.99-115, 126-128 ve 178-179.

121. Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, ss.189-194.

122. Smith, *Milli Kimlik*, s.250.

123. Önderman, "Toplumsal Simya ve Demokrasi: Türk Toplumunda Toplum ve Emsallik Tasarımları" s.79.

124. Bottomore, Nisbet, "Yapısalcılık", s.557. Köker, kapitalist gelişmenin geciktiği ülkelerdeki milliyetçi düşüncenin eşitlik tasavvuruna işaret etmektedir: "*Batı toplumlarında kapitalizmin gelişmesi sürecinin bir ürünü olan milliyetçilik hareketleri, kapitalist gelişmeye sonradan katılan ülkelerle 20. yüzyılın az gelişmiş toplumlarda, özgürlüğün devlete bağlı olarak, bireysel değil, topluluğa (millele ya da halka) ilişkin bir biçimde kavranmasını; toplum içindeki fiili (gerçek) eşitsizliğin tasarımsal (ya da, kimi zaman hukuki) bir eşitlik kavrayışıyla aşıldığının düşünülmesini daha belirgin bir biçimde görmekteyiz.*" Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, ss.117-118.

125. Schnapper, *Yurttaşlar Cemaati, Modern Ulus Fikrine Dair*, s.56.

Evrensellik anlayışının diğer bir yadsınışı, “asker millet” söyleminde içerilmiştir. 20. yüzyıl başlarında Prusya’dan esinlenilerek kullanılmaya başlanan “ordu-millet” ya da “asker millet” söylemi, toplumu askeri hiyerarşi benzeri bir yapı olarak algılar. Askeri bürokrasinin modernleşme sürecindeki rolünün yanında¹²⁶ tepeden devrimin sınıfsal ilişkilerden daha ziyade yöneten yönetilen üzerine bir retoriğin yaygınlaşmasını sağlamasının etkisini bu konuda ayırmayabiliriz.¹²⁷ Sınıf tahakkümü yerine ayrımlanabilecek şey devletin ekonomide ve siyasetteki önceliğinden dolayı onun yönetme aygıtıdır. Ülkü Dergisi yazarlarından Mehmet Saffet, toplum ve birey ilişkisini “neferle ordu” arasındaki ilişkiye benzetir.¹²⁸ 1920 ve 30’ların halkçılık söylemlerindeki “sınıfsız, imtiyazsız, kaynaşmış bir kitleyiz” sloganı gerek Osmanlı yönetim sistemine gerekse yeni toplum projesinin bir çıktısı olan sınıf hiyerarşisine karşı geliştirilen eşitlikçi bir argüman gibi görünse de, dönemin hakim ekonomik ve siyasal paradigmasını yansıtır. Kapitalist gelişmeye devletin öncülük ettiği, sanayi burjuvazisinin ekonomik ve siyasi hegemonyasının henüz mevcut olmadığı bir süreçte devlet, diğer sınıflara karşı özerkliğini artırır. Toplumsal itibardan yararlanma açısından bürokrasinin siyaset seçkinlerinin ayrıcalıklı olmasının nedenini bu noktada tespit edebiliriz. Dönemin hakim sınıfsal kompozisyonunda yer alan, burjuva devrimine de katılan, tüccar ve toprak sahipleri, gelişmek için devlete yaslanmak, devlet ise bunlardan sanayi burjuvazisi yaratmak zorundaydı. Bu açıdan da bir yanda devlet öne çıkarken diğer yandan bu sınıf yapısı ile kalkınmak için otoriter bir tarz gerekiyordu. Dolayısıyla “sınıfsız, sömürsüz kaynaşmış bir kitle” sloganı özellikle bürokrasiyi ve bu saydığımız sınıfları kapitalist hiyerarşide ön plana çıkarır. Ancak bu sınıfların geleneksel değer yargılarında bulunan hiyerarşik anlayışların modern kapitalist toplumlarda görülenden farklı bir hiyerarşik anlayışı ideolojik ve siyasal yapılarda öne çıkardığını söyleyebiliriz.¹²⁹

Temel retoriğin yöneten ve yönetilen ilişkisiyle kurulması aynı zamanda siyasal süreçlere ilgisiz ya da sadece destekleyen bir yurttaş tipini öngörür. Yönetenlerle yönetilenler ayrımı üzerindeki ısrar yurttaşa etkinlik alanı bırakmaz. Siyasal eylemin öznesi ola-

126. Orhan Koloğlu, “Osmanlı Devletinde ‘Asker Millet’ Anlayışının Oluşması”, *Tarih ve Toplum*, C.32, S.192, Aralık 1999, ss.24-26.

127. Osmanlı düşüncesindeki toplumun askeri sınıf ve reaya olarak ayrılmasının Türkiye’deki bu algılayışa bir temel sağladığı söylenebilir. Bu konuda bkz. Erik Jan Zürcher *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner Gönen, 10. baskı, İstanbul, İletişim, 2001, ss.27-29, Mardin, *Din ve İdeoloji*, s.125-6, Metin Hepar, *Türk Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme*, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1977., Halil İnalçık, “Tarihsel Bağlamda Sivil Toplum ve Tarikatlar”, *Küreselleşme Sivil Toplum ve İslam*, der. E. Fuat Keyman-A. Yaşar Sarıbay, Ankara, Vadi Yayınları, 1998, s.78.

128. Saffet, “Devlet ve Vatandaş”, s.181.

129. Böyle bir halkçılığın benzerlerinin az gelişmiş ülkelerde görülebileceğine ilişkin olarak bkz. Peter Worsley, *The Three Worlds, Culture and World Development*, Londra, Weidenfeld and Nicholson, 1984, ss.290-295.

rak görülen devlet, toplumu ve yurttaşı nesnemesi yapar.¹³⁰ Dolayısıyla burada yurttaş haklarından ziyade yurttaşlık sadakati ön plana çıkar.¹³¹

Her sistem, birey ya da toplumun eylem tarzlarını yönlendiren ya da kısıtlayan çeşitli kurumlara ve normlara sahiptir. Bunlar sistemi yeniden üretecek, kişi ve grupları temel öncüller çerçevesinde toplumsallaştıracak biçimde işlev görürler. Füsun Üstel, yurttaşlık faaliyetlerinin eylem menziline bir yandan ulus-devlet modelinin dayattığı zorunluluklar, diğer yandan ise, devletin dayandığı felsefi geleneğin birey/insan tanımıyla yakından ilgili olduğunu belirtir.¹³² Yurttaşlık yalnızca yasal bir statüden ibaret olmayıp aynı zamanda bireyin topluluğa eklemlenmesi ve siyasal-kamusal alanla kurduğu ilişkinin de ifadesidir.¹³³ Her sistem, yurttaş eylemliliğinin ya da siyasal eylemliliğin tesis edilmesi ve bu eylemlilik tarzının yeniden üretilmesi için toplumsal kimlikler, siyasal sınırlar ve toplumsal pratikler arasında belli bir örtüşme yaratmak zorundadır.¹³⁴ Ancak bu örtüşme yurttaşların özerkliğine ve eylemliliklerine ne ölçüde kısıtlamalar getirdiğiyle ya da yarattığı yurttaşlık alanlarıyla anlamlandırılır. Topluma dair kolektivist, organisist, holist kavrayışlarda ya da hiyerarşik düzen vurgularında bu eylemliliğin sınırları asgariye iner. Bunun gibi kültürel ve etnik temelli kolektif siyasal birim nosyonları da yurttaş eylemliliğine ilişkin sınırları eşitsiz dağıtır.

Barrington Moore, tepeden devrimin yaşandığı ülkelerde en öncelikli program maddeleri arasında siyasal düzenin rasyonelleştirilmesini belirtmekte ve bu rasyonelleştirmenin bir yüzü olarak da yeni toplum türüne uygun yurttaşların yaratılmasını göstermektedir. Bu itibarla bireylerin sahip oldukları bağlılıkların yerine yeni bir soyutlama olan “devlete bağlılığın” konması gereklidir.¹³⁵ Her tepeden devrim tanımı gereği devrimi ve devrim sonrası kurulan toplumsal formasyonu güvene almak ve ilerletmek için, toplumu yeniden yapılandırmak gereği hissedecektir. Yurttaş yaratma süreci liberal teori-deki bireysel fail ve bu failin kategorik değer atfedilen seçme davranışları üzerine kayıtlar koyar.

130. Partha Chatterjee, *Ulus ve Parçaları: Kolonyal ve Post-kolonyal Tarihler*, çev. İsmail Çekem, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s.28.

131. “Türk siyasal kültürünün merkezindeki kolektivist yönelim, mükemmel toplum imgesini deteklemesi yanında, toplum tarafından iktidar mahallinin doğası gereği dolu görülmesiyle ve (bir çıkarlar kademelenmesine koşut olarak yönetici-yönetilen ayrımını ahlaki bir zeminde de kurmasıyla (paternalizm), demokrasi açısından zorlu bir sınav oluşturuyor.” Önderman, “Toplumsal Simya ve Demokrasi: Türk Toplumunda Toplum ve Emsallik Tasarımları”, s.72.

132. Üstel, *Yurttaşlık ve Demokrasi*, s.80.

133. A.y.

134. Wagner, *Modernliğin Sosyolojisi*, s. 265.

135. Moore, *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri*, ss.509-510.

Liberalizm, toplumsal eylemin birincil öznesi olarak bireyden yola çıkar.¹³⁶ Devleti öne alan yaklaşım ise politik eylemi bireylerin çıkarlarının temsili biçimine indirgeyen liberal araçsal kavrayışı¹³⁷ yansıtmaz. Burada yurttaşın sadece seçimlerine değer vermeyen bir anlayıştan değil, yurttaşın bizatihi tarifine ilişkin bir müdahaleden bahsediyoruz. O tarif yurttaş ulustan, onun çıkarlarını da ulusun çıkarlarından ayırmaz; metodolojik olarak bireyden hareket etmez. Ya da alternatif kolektif kimlikleri yadsımak için eder. Bu, ekonomik paradigmalara ve siyasal süreçlerle sınırları değişebilecek bir özdür. Devlet faaliyeti olarak siyaset, yani “siyasetlessi siyaset”in lüzumu ile toplumun yeniden düzenlenmesi gereği bu özü her zaman görünür hale getirebilir. Şimdiye kadar ortaya koymaya çalıştığımız gibi resmi toplum algısının tanıdığı başat kolektif kimlik “ulus”tur, bunun yanına ancak “aile” sokulabilir. “Sınıfsız, imtiyazsız kaynaşmış bir kitleyiz” algılaması özellikle 1930’lu yıllardan itibaren kolektif kimliklerin olduğu gibi bu kimliklerin bireysel tezahürlerini de kabul etmeye eğilimli değildir ya da ancak cezalandırmak için kabul eder.

Türk siyasal sisteminin öngördüğü baskın eylem modeli ne atomistik bireylerin seçimlerini dikkate alır ne de eylem kolektif kimliklerin ifadesi olabilir. Burada “destekleyici eylem” modeli olarak ifade edilebilecek anlayışın, yani siyasal/kamusal eylem biçimlerinin sistemi destekleyip desteklemediğine göre değerlendirmenin siyasal geleneğimize içkin olduğu ileri sürülebilir. Sistem önceden verilidir eylem buna göre değerlendirilir. Her sistemde belli ölçüde bulunabilecek bu niteliğin Türkiye’de baskın olduğunu söyleyebiliriz. Bu bakış açısı öylesine baskındır ki, eylemin hukuka uygun olup olmadığı ancak ikincil bir sorundur. Yurttaşlık tartışmalarında Türkiye’de “vazifelerle borçlu yurttaş” tipinin başat olduğuna ilişkin görüşün¹³⁸ temelinde esas itibarıyla bu yurttaş eyleminin destekleyici olup olmamasına dair değerlendirme yatar.

Bu “itaatkâr yurttaş” isteminden daha fazla şey ifade eder. “İtaatkâr yurttaş” Türkiye’de de kimi unsurlarını görebileceğimiz otoriter demokrasi anlayışının bir çıktısıdır. İtaat istemi iktidarın haklılaştırmaya gerek duymadığını gösterir, destek istemi ise her zaman meşrulaştırmaya ihtiyacı olduğunu.¹³⁹ Siyasal/kamusal alan bireysel ya da kolektif eylemlerin çıktısı olmayıp, onlardan önce gelir. İtaatkâr yurttaş edilgendir; bu-

136. Wallerstein, *Bildiğimiz Dünyanın Sonu*, s.104.

137. Samuel Bowles, Herbert Gintis, *Demokrasi ve Kapitalizm, Mülkiyet, Cemaat ve Modern Toplumsal Düşüncenin Çelişkileri*, çev. Osman Akinhay, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1996, ss.200-239.

138. Füsün Üstel, “Cumhuriyetten Bu Yana Yurttaş Profili” *Yeni Yüzyıl Gazetesi*, 24-25.4.1996.

139. Haklılaştırma/meşrulaştırma ve itaat/destek konusunda bir değerlendirme için bkz. Hannah Arendt, *Şiddet Üzerine, Seçme Eserler 6*, çev. Bülent Peker, İstanbul, İletişim Yayınları, 1997, s.58.

rada ise yurttaştan istenen basit bir itaatten daha fazlası, yürütülen faaliyete itaat altında ya da itaat dışında katılmasıdır. Yurttaş etkinliği sınırları önceden çizilmiş siyasal/kamusal etkinliğin alanı içerisinde bu meşrulaştırma etkinliğine katılmalıdır. Yurttaşın hak sahibi olarak değil¹⁴⁰ görev sahibi olarak etkinlik göstermesi istenirken aynı zamanda devlet ile yurttaş arasındaki mesafenin uzunluğu vazedilir.¹⁴¹ Bauman, buradaki argümanı yönetimin engelleme ve cesaretlendirme etkinlikliklerini dilegetirdiği şu sözlerle destekler:

Modern toplum, güvenliğini sağlamak için bilinçli ve kasıtlı olarak önlem almadan güvencede olduğuna inanmaz. Bu önlemler her şeyden önce insan davranımının yönlendirilmesi ve izlenmesi anlamına gelir: bu da toplumsal denetimdir. Toplumsal denetim ise iki biçimde uygulanabilir: insanları istenmeyen hareketleri yapmalarını engelleyecek bir konuma koyarak ya da yapmaları istenileni teşvik eden bir konuma koyarak. Toplumsal düzene zarar vereceğine inanılmış kimi hareketlerin yapılmaması istenir. Toplumsal düzenin süreğenliğini ve gücünü koruyacağına inanılan başka eylemlerin yapılması istenir. En önemli görev, amaca uygun ortamın yönetimidir. Ancak bu görev ikiye ayrılır: engellemek ve cesaretlendirmek. Yönetimin amacı engellemektir, tabii seçme şansı verildiğinde insanların toplumsal düzenin sürekliliğinin taleplerine karşıt biçimde davranacaklarına inanmak için bir neden varsa. Seçme şansı verildiği zaman bazı insanların düzeni destekleyici bir eyleme katılacaklarına güvenilirse cesaretlendirme amaç olur.”¹⁴²

SONUÇ

Türkiye örneğinde olduğu gibi burjuva sınıfların güçsüzlüğü modern kapitalist bir ekonominin örgütlenmesinde önceliği devlete verirken, devlet de bu sınıflardan kapitalist sınıf yaratma gereği ile başbaşadır. Böyle bir gelişme, modern öğelerle geleneksel değerlerin yurttaş kimliğinde tertip edilmesini öngörür. Ayrıcalıklı sınıfların değerleri ve çıkarları ile devlete bağlılığın normatif ifadeleri resmi yurttaş tanımlarında içerilir. Devlet ağırlıklı bir epistemolojinin hakim olduğu ekonomik ve siyasal düşüncede, yurttaş, toplumsal eylemin yaratıcısı değil onun destekleyicisi olmalıdır; toplumsal ve siyasal itibardan destekleyici olduğu sürece pay alabilir. Yurttaş kavramına içkin tikellikleri dışta-

140. Özellikle II. Dünya Savaşı sonrası siyaset teorisinde yurttaşlığı hemen tümüyle hak sahibi olmayla tanımlayan anlayışın Türkiye’de uç vermediğini söylemek mümkün. Bkz. Will Kymlicka, *Çağdaş Siyaset Felsefesine Giriş*, çev. Ebru Kılıç, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004, ss.400-401.

141. Simten Coşar, Cumhuriyet’in vazife referanslı vatandaşı ile demokrasinin hak referanslı bireyin arasındaki çelişkilere modernleşme süreci, bu sürecin cumhuriyetçi aydınlarca yorumlanması bağlamında dikkat çekmektedir. Simten Coşar “*Türk Modernleşmesi: Aklileşme, Patoloji, Tıkanma*”, *Doğubattı*, S.8, Ağustos, Eylül, Ekim 1999, ss.59-71.

142. Zigmunt Bauman, *Özgürlük*, çev. Vasif Erenus, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1997, s.19.

layıcı nitelik, ortak bir hukuksal sistem etrafında örgütlenecek ulusal ekonomi ve toplum yapısı için işlevseldir. Bu bakımdan tarif edilmiş yurttaşlık, modern kapitalist toplumun inşası için öncelikli bir gerekliliktir. Dolayısıyla burada bireyden yurttaşa değil yurttaş-tan bireye geçiş temel problemdir.

Burjuva ilişkiler zemininde bir toplum kendini örgütleyemiyorsa, toplumu mümkün kılacak araçlar olarak siyaset, ama siyasetsiz siyaset, simgeler, ritüeller, kan ve soy bağları, çarpıtılmış bir tarih vb. seferber edilir. *Biz* ve *ötekinin* sınırları keskinleştirilir. Özgürlük ve eşitlik organik bir bütün olan *biz*ler için söz konusudur: Ötekilerle bizler aynı olsak zaten yurttaşlığın ne anlamı kalacaktır? Yurttaşlar *bizin* içerisinde olmalarıyla hak sahibidirler, bizatihi *bizin* kimliğini taşırlar. *Bizin* yaratılması ve yurttaşın *bizin* bir parçası olması için hak söylemi ödevin, özgürlük söylemi disiplinin dar sınırları içerisinde kendine bir yer edinir. Birey ile yurttaş, birey ile toplum, devlet ile toplum ya da devlet ile ulus ikiliğine yer vermeyen, sınıfların ve çatışmanın yani siyasetin olmadığı bir siyasal kültür tanımlanmaya çalışılır.¹⁴³ Bunlar ulus ve yurttaşı başka biçimlerde tanımlamamızı isteyebilirler, hatta proje olarak bir başka modeli öngörebilirler. Ancak düşüncelerin maddi koşullardan özerklik derecesini yine maddi koşullar belirler. Tepeden devrim uluslararası kapitalist sisteme Türkiye'nin dahil olma tarzıdır. Bu dahil olma tarzı ulusun olduğu gibi yurttaşın tanımlarına, bu çalışma boyunca ele aldığımız temel kavramları yerleştirir.

KAYNAKÇA

- Ağaoğulları, Mehmet Ali, Köker, Levent *İmparatorluktan Tanrı Devletine*, 3. baskı, Ankara, İmge Yayınevi, 1998.
- Ahmad, Feroz *İttihatçılıktan Kemalizme*, çev. Fatmagül Berktaş, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1996.
- Ahmad, Feroz *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, çev. Yavuz Alogan, 2. baskı, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1999.
- Akşin, Sina *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, 2. baskı, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 1998.
- Anderson, Benedict *Hayali Cemaatler, Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, çev. İskender Savaşır, 3. baskı, İstanbul, Metis Yayınları, 2004.
- Arendt, Hannah *Şiddet Üzerine, Seçme Eserler 6*, çev. Bülent Peker, İstanbul, İletişim Yayınları, 1997.
- Atatürk, Mustafa Kemal *Medeni Bilgiler (Uygurluk Bilgileri)*, haz. Nurer Uğurlu, İstanbul, Örgün Yayınevi, 2003.

143. Günümüzün yurttaşlık teorilerinde özellikle kamusal politikalara katılım yurttaşlık erdemlerinin en önemli ögesi haline gelmiştir. Bkz. Will Kymlicka, *Çağdaş Siyaset Felsefesine Giriş*, çev. Ebru Kılıç, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004, s.402-403.

- Atatürk, Mustafa Kemal *Nutuk*, C. I, 13. baskı, İstanbul, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1973.
- Aydoslu Sait, "Milliyetçi ve Taazzuvcu İktisat" Ülkü Halkevleri Mecmuası, C.I, S.3, 1933, ss.201-208.
- Balibar, Etienne "İnsan Hakları ve Yurttaş Hakları, Eşitlik ve Özgürlüğün Modern Diyalektiği", çev. Işık Ergüden, *Dersimiz Yurttaşlık*, haz. Turhan Ilgaz, İstanbul, Kesit Yayıncılık, 1998, ss.81-107.
- Balibar, Etienne "Bir Zulüm Topoğrafyasının Anahatları: Küresel Şiddet Çağında Yurttaşlık ve Sivillik", çev. Mahmut Mutman-Medya Yeğenoğlu, *Toplum ve Bilim*, s.87, Kış 2000/2001, ss.28-43.
- Barber, Benjamin *Güçlü Demokrasi, Yeni Bir Çağ İçin Katılımcı Siyaset*, çev. Mehmet Beşikçi, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1995.
- Bauman, Zygmunt *Özgürlük*, çev. Vasıf Erenus, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1997.
- Black, Cyril E. *Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri*, çev. Fatih Gümüş, 2. baskı, Ankara, Verso Yayıncılık, 1989.
- Boratav, Korkut *Türkiye'de Devletçilik*, Ankara, Savaş Yayınları, 1982.
- Bottomore, Tom *Siyaset Sosyolojisi*, çev. Erol Mutlu, Ankara, Teori Yayınevi, 1987.
- Bora, Tanıl *Türk Sağının Üç Hali: Milliyetçilik, Muhafazakarlık, İslamcılık*, 2. baskı, İstanbul, Birikim Yayınları, 1999.
- Brubaker, W.R. *Citizenship and Nationhood in France and Germany*, Cambridge, Harvard University Pres, 1992.
- Bottomore, Tom, Nisbet, Robert "Yapısalcılık", çev. Binnaz Toprak, *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, haz. Tom Bottomore-Robert Nisbet, Ankara, Ayraç Yayınları, 1997, ss.555-593.
- Cevizci, Ahmet *Felsefe Sözlüğü*, 2. baskı, Ankara, Paradigma Yayınları, 1997.
- Chatterjee, Partha, *Milliyetçi Düşünce ve Sömürge Dünyası*, çev. Sami Oğuz, İstanbul, İletişim, 1996.
- Chatterjee, Partha *Ulus ve Parçaları: Kolonyal ve Post-kolonyal Tarihler*, çev. İsmail Çekem, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002.
- Coşar, Simten "Türk Modernleşmesi: Aklileşme, Patoloji, Tıkanma", *Doğu-Batı*, s.8, Ağustos, Eylül, Ekim 1999, ss.59-71.
- Delannoi, Gil "Milliyetçilik ve İdeolojik Kataliz", *Uluslar ve Milliyetçilikler*, haz. Jean Leca, çev. Siren İdemen, İstanbul, Metis Yayınları, 1998, ss.31-38.
- Dubreuil, Richard "Japonya: Feodal Çağa Uzanan Bir Ulusal Bilinç", *Uluslar ve Milliyetçilikler*, haz. Jean Leca, çev. Siren İdemen, İstanbul, Metis Yayınları, 1998, ss.114-118.
- Brutents, K. *Günümüzde Asya ve Afrika Halklarının Kurtuluş Savaşımı ve Devrimci Demokrasi*, çev. Ş. Bakırsan, İstanbul, Ürün Yayınları, 1979.
- Burke, Peter *Tarih ve Toplumsal Kuram*, çev. Mete Tunçay, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1994.
- Engels, Friedrich *Konut Sorunu*, çev. Güneş Özduvalı, 2. baskı, Ankara, Sol Yayınları, 1999.
- Ercan, Fuat "Sınıftan Kaçış: Türkiye'de Kapitalizmin Analizinde Sınıf Gerçekliğinden Kaçış Üzerine", *İktisat Üzerine Yazılar I, Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar*, ed. Ahmet Haşim, Köse, Fikret Şenses, Erinç Yeldan, 2. baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s.611-688.
- Gevgilili, Ali *Türkiye'de Yenileşme Düşüncesi, Sivil Toplum, Basın ve Atatürk*, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1990.
- Giddens, Anthony "Pozitivizm ve Eleştiricileri", çev. Levent Köker, *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi* haz. Tom Bottomore-Robert Nisbet, Ankara, Ayraç Yayınları, 1997, ss.243-290.
- Hegel, G.W.F. *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, çev. Cenap Karakaya, İstanbul, Sosyal Yayınları, 1991.
- Heper, Metin *Türk Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme*, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1977.
- Hobsbawm, E. J., Ranger, T. *The Invention of Tradition*, Cambridge, Cambridge University Pres, 1983.

- Hobsbawm E. J. *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik, Program, Mit, Gerçeklik*, çev.: Osman Akınhay, 2. baskı, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1995.
- İnalçık, Halil "Tarihsel Bağlamda Sivil Toplum ve Tarikatlar", *Küreselleşme Sivil Toplum ve İslam*, der. E. Fuat Keyman-A. Yaşar Sarıbay, Ankara, Vadi Yayınları, 1998, ss.74-87.
- İnan, Huricihan "Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi", *Toplum ve Bilim*, S.23, Güz 1983, ss.18-33.
- Kautsky, John H. (der.) *Political Chance in Underdeveloped Countries*, New York, John Wiley and Sons Inc, 1972.
- Keyder, Çağlar "The Political Economy of Turkish Democracy", *New Left Review*, S.115, Mayıs, Haziran, 1979, ss.3-21.
- Keyder, Çağlar *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, 4. baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 1995.
- Koloğlu, Orhan "Osmanlı Devletinde 'Asker Millet' Anlayışının Oluşması", *Tarih ve Toplum*, C.32, S.192, Aralık 1999, ss.24-26.
- Kongar, Emre *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, 4. baskı, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1985.
- Köker, Levent *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, 6. baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000.
- Kymlicka, Will *Çağdaş Siyaset Felsefesine Giriş*, çev. Ebru Kılıç, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.
- Leca, Jean "Bireycilik ve Yurttaşlık", çev. Turhan Ilgaz, *Dersimiz Yurttaşlık*, haz. Turhan Ilgaz, İstanbul, Kesit Yayıncılık, 1998, ss.13-79.
- Lewis, Bernard *Demokrasinin Türkiye Serüveni*, çev. Hamdi Aydoğan-Esra Mert, 2. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2003.
- Loo, Hans V. D., Reijen, Williem V. *Modernleşmenin Paradoksları*, çev. Kadir Canatan, İstanbul İnsan Yayınları, 2003.
- Mardin, Şerif *Din ve İdeoloji*, 8. baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 1999.
- Marshall, T.H. "Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar", *Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar*, çev. Ayhan Kaya, Ankara, Gündoğan Yayınları, 2000, ss.15-82.
- Marx, Karl "Burjuvazi ve Karşı Devrim", *Marx-Engels Seçme Yapıtlar*, C. I, çev. Kenan Somer, Ankara, Sol Yayınları., 1977, ss.169-173.
- Marx, Karl, Engels, Friedrich *Alman İdeolojisi*, çev. Sevim Belli, 3. baskı, Sol Yayınları, 1992.
- Marx, Karl *Kapital*, C. III, çev. Alaattin Bilgi, 3. baskı, Ankara, Sol Yayınları, 1997
- Mooers, Colin *Burjuva Avrupa'nın Kuruluşu*, çev. Bahadır Sina Şener, Ankara, Dost Kitabevi, 1997.
- Moore, Barrington JR *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri, Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü*, çev. Şirin Tekeli-Alâeddin Şenel, 2. Baskı, Ankara, İmge Yayınevi, 2003.
- Moore, Wilbert E. "İşlevselcilik", çev. Şirin Tekeli, *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, haz. Tom Bottomore-Robert Nisbet, Ankara, Ayraç Yayınları, 1997, ss.327-368.
- Oldfield, Adrian *Citizenship and Community: Civic Republicanism and the Modern World*, Routledge, Londra, New York, Routledge, 1990.
- Önderman, Murat "Toplumsal Simya ve Demokrasi: Türk Toplumunda Toplum ve Emsallik Tasarımları", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C.LX, S.1-2, 2002, ss.63-133.
- Öktem, Niyazi *Sosyolojinin ve Felsefenin Verileriyle Devlet ve Hukuk Felsefesi Akımları*, İstanbul, Der Yayınları, 1993.
- Özman, Aylin "Siyaset, Hukuk, İdeoloji Ekseninde Hukukçu Kimliğinin Yeniden Tanımlanması: Erken Cumhuriyet Dönemi Üzerine Bir İnceleme", *Toplum ve Bilim*, S.87, Kış 2000/2001, ss.164-177.

- Peker, Recep "Disiplinli Hürriyet", *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, C.I, S.3, 1933, ss.177-180.
- Pettit, Philip *Cumhuriyetçilik: Bir Özgürlük ve Yönetim Teorisi*, çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1998.
- Pierson, Christopher *Modern Devlet*, çev. Dilek Hattatoğlu, İstanbul, Çiviyazıları Yayınları, 2000.
- Poggi, Gianfranco *Çağdaş Devletin Gelişimi*, çev. Şule Kut-Binnaz Toprak, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1991.
- Poulantzas, Nicos *Faşizm ve Diktatörlük*, çev. Ahmet İnsel, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004.
- Saffet, Mehmet "Devlet ve Vatandaş", *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, C.I, S.3, Nisan 1933, ss.181-184.
- Savran, Sungur *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri C. 1*, İstanbul, Kardelen Yayınevi, 1992.
- Schnapper, Dominique *Yurttaşlar Cemaati, Modern Ulus Fikrine Dair*, çev. Özlem Okur, İstanbul, Kesit Yayıncılık, 1995.
- Smith, Anthony D. *Ulusların Etnik Kökeni*, çev. Sonay Bayramoğlu-Hülya Kendir, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2002.
- Smith, Anthony D. *Milli Kimlik*, çev. Bahadır Sina Şener, 2. baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 1999.
- Takahashi, K. H. "Tartışmaya Bir Katkı", *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş*, der. R. Hilton, çev. M. Gürer-S. Sökmen, İstanbul, Metis Yayınevi, 1985, ss.72-107.
- Tanilli, Server *Devlet ve Demokrasi, Anayasa Hukukuna Giriş*, 7. baskı, İstanbul, Cem, Yayınevi, 1993.
- Tanör, Bülent *Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1998.
- Tiryakiyan, Edward A. "Emile Durkheim", çev. Ceylan Tokluoğlu, *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, haz. Tom Bottomore-Robert Nisbet, Ankara, Ayraç Yayınları, 1997, ss.193-241.
- Timur, Taner *Türk Devrimi ve Sonrası*, 3. baskı, Ankara, İmge Kitabevi, 1992.
- Tökin, İsmail Hüsrev *Cumhuriyet Halk Partisinin Dünya ve Cemiyet Görüşü, Genel Esaslar I*, Ankara, Ülkü Basımevi, 1946.
- Trimberger, Ellen Kay *Tepeden İnmece Devrimler*, çev. Fatih Uslu, İstanbul, Gelenek Yayıncılık, 2003.
- Troçki, Leon *Faşizme Karşı Mücadele*, çev. Orhan Dilber-Orhan Koçak, İstanbul, Köz Yayınları, 1977.
- Troçki, Leon *Rus Devriminin Tarihi I, Şubat Devrimi: Çarlığın Devrilmesi*, çev. Bülent Tanatar, İstanbul, Yazın Yayınları, 1998.
- Tunçay, Mete *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Ankara, Yurt Yayınları, 1981.
- Turan, Şerafettin *Türk Devrim Tarihi*, C. II, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1992.
- Turner, Bryan S. "The Erosion of Citizenship", *British Journal of Sociology*, C.52, S.2, Jun 2001, ss.189-209.
- Turner, Bryan S. "Contemporary Problems in the Theory of Citizenship", *Citizenship and Social Theory*, der. B.S. Turner, Londra, Sage Publications, 1993, ss.1-18.
- Turner, Bryan S. "Outline of a Theory of Citizenship", *Sociology*, C.24, S.2, May 1990, ss.189-217.
- Üstel, Füsün "Cumhuriyetten Bu Yana Yurttaş Profili", *Yeni Yüzyıl Gazetesi*, 24-25.4.1996.
- Üstel, Füsün *Yurttaşlık ve Demokrasi*, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 1999.
- Wagner, Peter *Modernliğin Sosyolojisi, Özgürlük ve Cezalandırma*, çev. Mehmet Küçük, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1996.
- Wallerstein, Immanuel *Liberalizmden Sonra*, çev. E. Öz, İstanbul, Metis Yayınları, 1998.
- Wallerstein, Immanuel *Bildiğimiz Dünyanın Sonu, Yirmi Birinci Yüzyıl İçin Sosyal Bilim*, çev. Tuncay Birkan, İstanbul, Metis Yayınları, 2000.
- Worsley, Peter *The Three Worlds, Culture and World Development*, Londra, Weidenfeld and Nicholson, 1984.

Yalman, Galip L. “Tarihsel Bir Perspektiften Türkiye’de Devlet ve Burjuvazi”, *Praksis*, S.5, Kış 2002, ss.7-23.

Zürcher, Erik Jan “Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, C. 2, der. Tanıl Bora-Murat Gültekingil, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, ss.44-55.